

1.МАЪРУЗА МАТНИ

10 -мавзу. Асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий аспекти

Режа:

1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги
2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги
3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги

Умумлаштирилган кўринишда асосий капитал меҳнат восита-ларига (бинолар, иншоотлар, узатиш қурилмалари, машиналар ва дастгоҳлар, транспорт воситалари ва фойдали фойдаланиш муддати 12 ойдан ошадиган бошқа воситалар) жойлаштирилган аванслаштирилган капитал қийматининг бир қисмидир. ХҮСнинг бухгалтерия балансида асосий капитал айланмадан ташқаридаги активлар сифа-тида акс еттирилади. Унинг асосини асосий воситалар ташкил ета-ди. Бу активларнинг бошқа элементлари, яъни номоддий активлар, тугалланмаган қурилиш, моддий бойликларга даромадли жойлаш-тириш, узоқ муддатли молиявий қўйилмалар, бевосита ёки билво-сита асосий капитални кенгайтирилган ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Меҳнат ва маҳсулотни яратиш жараёнида асосий капитал ишлаб чиқариш омили ва ишлаб чиқаришнинг моддий-техник асо-си шаклида амал қиладиган унумли капиталнинг қисми сифатида майдонга чиқади.

Асосий капиталнинг доиравий айланиши унга тегишли бўлган қийматнинг қуйидаги уч функционал шаклларида ҳаракат қилиши-ни англатади:

- пулли;
- унумли;
- товарли.

Асосий капитал қийматининг бу шаклларда амал қилиши фойда олишни ва меҳнат воситаларининг такрор ишлаб чиқарили-шини таъминлайди.

Капиталнинг доиравий айланиши давомида айланма капитал-дан фарқли ўлароқ асосий капитал ўзининг истеъмол шаклини бирданга йўқотмайди, яъни давоми муддатда ескиради. Янгидан яратилаётган маҳсулотга у ўзининг қийматини аста-секинлик би-лан, ескириш даражасига қараб ўтказади ва тўлиқ қайта тиклангун-га қадар қўшлаб

ишлаб чиқариш цикллари давомида уни тиклаб боради. Бу жараён амортизация деб аталади ва у ўрнатилган меъёрларга мувофиқ равишда ҳар ойда ҳисобланади.

Маънавий ескиришини инобатга олган ҳолда меҳнат восита-лари бошланғич қийматини тўлиқ тиклаш вақти амортизация даври деб аталади. Бу давр тугаганидан сўнг асосий капиталга аванслаш-тирилган пулли қиймат ўз айланишини тугатади ва яна меҳнат воситасига айланади. Бу фурсатга етгунга қадар ўтказилаётган қиймат аста-секинлик билан ва узлуксиз равишда амортизация фон-ди кўринишида жамғарилиб борилади. Сўнгра истеъмол қилинган капитални янгидан қайта тиклашга фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий капитални буюмлашган шакли сифатида асосий фондлар – узоқ вақт давомида натурал-истеъмолли шаклда ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилаётган моддий бойликлар йиғиндиси – майдонга чиқади. Иқтисодий мўлжал-ланганлигига кўра асосий фондлар куйидагиларга бўлинади:

- асосий ишлаб чиқариш фондлари;
- ноишлаб чиқариш асосий фондлари.

Ишлаб чиқариш жараёнида буюмлашган-натурал шаклда иштирок этадиган ва кўплаб ишлаб чиқариш цикллари давомида ўзининг қийматини тайёр маҳсулотга қисмларга бўлиб ўтказувчи меҳнат воситаларига асосий ишлаб чиқариш фондлари дейилади.

Ноишлаб чиқариш асосий фондларининг таркибига ХЮСнинг балансида бўлган ва ноишлаб чиқариш мақсадлари учун фойдаланишга мўлжалланган ХЮСнинг мулклари киради. Улар бўйича амортизация ҳисобланмайди. Бу фондларнинг қиймати уларнинг ескириши муносабати билан ХЮСнинг фойдаси ҳисобидан такрор ишлаб чиқарилади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибий тузилмаси тармоқ, технологик, ишлаб чиқариш ва хизмат қилиш муддати жиҳатидан бўлиши мумкин. Тармоқ тузилмаси алоҳида олинган тармоқдаги асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг бутун иқтисодиёт бўйича шу фондлар қийматидаги салмоғини характер-лайди. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг технологик тузилма-си алоҳида гуруҳ ичидаги турли кўринишларининг салмоғини кўрсатади. Ишлаб чиқариш таркибий тузилмаси ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этаётган меҳнат воситалари турли кўриниш-ларининг нисбатидан иборат бўлиб, инвестицияларнинг технологик илғорлиги ва уларнинг оқилона жойлаштирилганлигини акс еттира-ди. Асосий фондларнинг хизмат қилиш муддати жиҳатидан тарки-бий тузилмаси уларнинг аҳволини ёш гуруҳлари ва такрор ишлаб чиқариш суръатлари бўйича ифодалайди. Кейинги йилларда асосий фондларнинг етарли даражада фаол такрор ишлаб чиқарилмаган-лиги учун уларнинг ёши ва ескириши ортиб бормоқда.

Асосий фондлар пулли тарзда баҳоланади ва ҳисобланади ҳамда бухгалтерия ҳисобида асосий воситалар сифатида аниқлана-ди. Уларнинг таркибига куйидагилар киради:

- бинолар;
- иншоотлар (нефт ва газ қазиб олувчи, гидротехник, транс-порт хўжалиги иншоотлари ва бошқалар);
  - узатувчи мосламалар (електр узатувчи, алоқа, қувурлар ва ҳ.к.);
  - ишчи ва куч машиналари ва дастгоҳлари;
  - ўлчовчи ва тартибга солувчи (ўзгартирувчи) приборлар ва қурилмалар;
  - уй-жойлар;
  - ҳисоблаш техникаси ва оргтехника;
  - транспорт воситалари;
  - инструментлар;
  - ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари ва буюмлари;
  - ишчи ва маҳсулдор қорамоллар;
  - кўп йиллик ўсимликлар.

Юқоридагилардан ташқари асосий воситаларнинг таркибига яна ташкилотнинг мулкида бўлган ер майдонлари, табиатдан фойдаланиш объектлари (сув, қазилма бойликлари ва бошқа табиий ресурслар), асосий воситаларнинг ижарага олинган объектлари ҳам киради.

Ишчи ва куч машиналари ҳамда дастгоҳлари, ўлчовчи ва тартибга солувчи (ўзгартирувчи) қурилмалар ҳамда приборлар, ҳисоблаш техникаси, транспорт воситалари, инструментлар, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, одатда, асосий фондларнинг актив қисмига киритилиб, улар меҳнат предметларига бевосита таъсир кўрсатади. Уларнинг қолган қисмлари еса асосий фондларнинг пассив қисмига киритилади. Бозор иқтисодиёти шароитида асосий капитал актив қисмининг максимал равишда оширилиши энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлигини таҳлил қилишда қуйидагиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ:

- молиявий нуқтаи назардан асосий капиталнинг доиравий айланиши молиявий ресурслар тегишли фондларининг ташкил ети-лиши билан кузатилади. Бу бир вақтнинг ўзида ҳам асосий капитал, ҳам айланма капитал айланишига тўлиқ тегишлидир;
- шу доиравий айланиш жараёнида вужудга келадиган мо-лиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш му-ҳим ҳисобланади;
- Жорий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш ва ескирган асосий ишлаб чиқариш фондларини янгилашнинг ўз вақтида амалга оширилиши самарадорлигини баҳолаш керак.

ХЮС нинг молиявий ресурслари таркибида ўзлик ва жалб қилинган пул маблағлари бўлиши мумкин. Такрор ишлаб чиқариш жиҳатидан асосий капиталнинг доиравий айланиши истеъмол қилинган асосий фондларни алмаштириш (янгилаш) учун аморти-зация маблағларининг амортизация фондида жамғарилишини кўзда тутати. Ҳисобот даври

давомида асосий воситалар объектлари бўйича амортизация ажратмалари ҳисоблашни қўллаш усулларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳар ойда ҳисобланади. Мавсумий ишлаб чиқаришда ҳам асосий воситалар бўйича амортизация ажратмала-рининг йиллик суммаси ҳисобот йилида ташкилотнинг ишлаш даври давомида бир текисда ҳисобланади. Агар асосий воситалар-нинг объектлари реконструкция ва модернизация қилишда бўлса, ёки улар уч ойдан кўпроқ муддатга консервация қилишга ўтказилган бўлса, бундай ҳолатларда амортизация ажратмаларини ҳисоблаш ташкилот раҳбарининг қарорига мувофиқ тўхтатилиши мумкин.

Амортизациялаштириладиган мол-мулклар ўзларининг фойдали фойдаланиш муддатларига боғлиқ равишда конкрет амортизация гуруҳларига бирлаштирилади. Биринчи гуруҳга фойдали фойдаланиш муддати 1 йилдан 2 йилгача бўлган мол-мулклар кири-тилса, охириги гуруҳга еса фойдали фойдаланиш муддатлари 30 йилдан ортиқ бўлган мол-мулклар киритилади.

Амортизация гуруҳларига киритиладиган асосий воситалар-нинг классификацияланишини ҳар бир мамлакатнинг ҳукумати аниқлаб беради. Амортизация гуруҳлари кўрсатилмаган асосий воситаларнинг турлари бўйича уларнинг фойдали фойдаланиш муддатлари уларни тайёрлаган ташкилотларнинг тавсиялари ва техник шарт-шароитларига мувофиқ равишда солиқ тўловчининг ўзи томонидан ўрнатилади.

Ҳозирги пайтда амалиётда амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг икки асосий методидан фойдаланилади:

- чизиқли;
- чизиқсиз.

Амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг чизиқли методи бинолар, иншоотлар, узатиш қурилмаларига нисбатан уларнинг фойдаланишга топшириш муддатларига боғлиқ бўлмаган ҳолда қўлланилади. Асосий воситаларнинг қолган бошқа объектларига нисбатан амортизация суммаларини ҳисоб-китоб қилишнинг юқо-ридаги икки методидан – чизиқли ва чизиқсиз – бири қўлланилиши мумкин.

Чизиқли метод қўлланилганда бир ой учун ҳисобланган амортизациянинг суммаси шу объект учун аниқланган амортизация нормаси ва объектнинг дастлабки (тиклаш) қийматига нисбатан қу-йидагича аниқланади:

$$H_a = (1/m) \times 100\%$$

Бу ерда: H_a – амортизациялаштириладиган мол-мулк объектининг бошланғич (тиклаш) қийматига нисбатан амортизация нормаси (фоизда);

m – амортизациялаштириладиган мол-мулк шу объектининг фойдали фойдаланиш муддати (ойда).

Чизиқсиз метод асосида амортизация нормасини ҳисоблаш куйидагича амалга оширилади:

$$N_a = (2/m) \times 100\%$$

Бу ерда: 2 – тезлаштириш коэффициенти.

Асосий капиталнинг доиравий айланиш жараёнида вужудга келадиган ўз молиявий ресурсларининг таркибига, амортизация фондидан ташқари, яна куйидаги даромадлар ва турли тушумлар ҳам киради:

- фойда, шунингдек, молиявий операциялар ва бошқа ташкилотларда ҳиссали иштирок етишдан олинadиган даромадларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда тадбиркорлик фаолиятдан келиб тушувчи пул маблағлари;

- мулкни самарали бошқариш ҳисобидан олинadиган пул маблағлари;

- ХЮСга тегишли бўлган ижара ҳақи, лизинг тўловлари, дивидендлар, акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича фоизлар, реализациядан ташқари бошқа даромадлар, асосий фондларни реализация қилишдан олинган даромадлар;

- ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланиш ҳисобидан еришилган фойда.

Иш навбатини ўзгартириш ва дастгоҳларни юклаш коэффициенти оширилиши, интенсив фойдаланишнинг ўсиши ва асосий воситалар таркибий тузилмасидаги прогрессив ўзгаришлар, киритилган қувватларнинг тез ўзлаштирилиши фонд қайтими ва бошқа ишлаб чиқариш-иқтисодий кўрсаткичларни оширади.

Асосий фондларни шакллантириш учун жалб қилинадиган пул маблағларининг манбаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- мақсадли молиялаштириш ва тушумлар;

- банкларнинг ўрта ва узоқ муддатли кредитлари ҳамда ХЮС томонидан техникавий қайта қуроллантириш ва реконструкция қилиш, янги асосий ишлаб чиқариш фондларини яратиш учун миллий ва хорижий валютада олинган қарзлар.

Биринчи гуруҳнинг таркибига куйидагилар киради:

- ҳукумат органларидан субсидиялар шаклида олинган пул маблағлари;

- тараққиётнинг стратегик йўналишини амалга оширувчи мақсадли дастурлар асосида инвестициялар кўринишидаги бюджет ажратмалари;

- кичик тадбиркорликни молиявий қўллаб-қувватловчи бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари;

- ҳамкорликдаги лойиҳаларни амалга оширишда иштирок етувчи бошқа ХЮС ва ташкилотлардан молиявий тушумлар;

- ва бошқалар.

Иккинчи гуруҳга кирувчи жалб қилинган молиявий ресурс-ларнинг таркибида кредиторлик қарзлари ҳам муҳим ўринни егал-лайди.

Асосий капиталнинг доиравий айланиши жараёнида иштирок этадиган молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлиги олинган самара ва уни қўлга киритиш учун сарф қилинган молия-вий ресурслар ўртасидаги нисбат орқали ифодаланади. Шу муноса-бат билан молиявий ресурслардан фойдаланишнинг сифат натижа-сини қуйидаги формула орқали кўрсатиш мумкин:

$$M_c = (\Delta \Phi : M_p) \times 100\%$$

Бу ерда: M_c – молиявий самарадорлик;

$\Delta \Phi$ – фойданинг ўсган қисми;

M_p – молиявий ресурслар.

Асосий капиталнинг ривожланиши ва унинг молиявий жиҳат-дан таъминланишини бошқаришда асосий ишлаб чиқариш фондла-ридан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш алоҳида аҳамият касб этадики, унинг жуда кўп аспекти мавжуд.

Бу ерда, энг аввало, давлат, мулкдорлар, бошқарувчилар ва хо-дим (ишчи)лар манфаатларини биргаликда қараш аспекти жуда муҳимдир. Давлат манфаатлари, бир томондан, ХЮСларнинг солиқ тўловларини максималлаштириш мақсадида баланс фойданинг мак-сималлаштирилишини кўзда тутуди. Иккинчи томондан еса, фой-дадан солиқ тўловлари фойданинг кенгайтирилган илмталаб такрор ишлаб чиқаришга қайта инвестиция қилинишини ҳисобга олган ҳолда оптималлаштирилмоғи лозим.

Жуда кўп ҳолларда мулкдорлар ва бошқарувчилар манфаат-лари бир-бирига мос келади. Мулкдорлар учун ҳам, бошқарувчилар учун ҳам бир акцияга тўғри келувчи фойда суммасининг ўсиши орқали акционерлар даромадларини максималлаштириш мақсадини амалга ошириш алоҳида аҳамият касб этади.

Одатда, даромадларни максималлаштириш ишлаб чиқариш-нинг самарадорлигини ошириш бўйича тадбирларни амалга оши-риш ҳисобидан еришилади. У рентабеллик ва меҳнат унумдорлиги, фонд қайтимининг ошиши, харажатларнинг қисқариши, айланма маблағлар айланишининг тезлашуви, маҳсулот сифатининг ошиши, асосий фондларнинг янгиланиши, янги технологиялар ва бошқарув методларидан фойдаланиш билан боғлиқ.

Бошқарув қарорларида оқилона дивиденд сиёсатини шакллан-тириш муҳим аҳамиятга егаки, у соф фойдани дивидендлар тўлаш-га ва уни жамғаришга йўналтиришга оқилона тақсимланишини на-зарда тутуди.

ХЮС ходим (ишчи)лари манфаатлари нуқтаи назаридан фа-қатгина молиявий натижа емас, балки ўзининг таркибига меҳнат ҳақи ва унинг

Ўсиши, ижтимоий дастурлар ва меҳнат шароитлари-ни яхшилашга қаратилган ХЮС ҳаражатлари ҳисобидан вужудга келадиган молиявий-иқтисодий кўрсаткичларнинг ўсишини қамраб олувчи ижтимоий-иқтисодий самара ҳам муҳимдир.

Асосий капиталдан самарали фойдаланишни баҳолашда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг натижалилигини очиб берувчи умумий молиявий-иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу ерда ҳал қилувчи ва аниқловчи кўрсаткич сифатида ишлаб чиқаришнинг умумий рентабеллиги кўрсаткичи майдонга чиқади. У самарадорликни баҳолашнинг меъзони бўлиб хизмат қилади ва қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$P_y = (BF : \Phi_{aa}) \times 100\%$$

Бу ерда: P_y – ишлаб чиқаришнинг умумий рентабеллиги;

BF – балансдаги фойда (солиққа тортилгунга қадар);

Φ_{aa} – асосий ишлаб чиқариш фондлари ва нормалаштирилган айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати.

Фонд қайтими кўрсаткичи ХЮС асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш самарадорлигининг даражасини характерлай-ди ва у қуйидагича аниқланади:

$$\Phi_k = (T : \Phi_{aич}) \times 100\%$$

Бу ерда: Φ_k – фонд қайтими;

T – реализациядан олинган соф тушум;

$\Phi_{aич}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати.

Фонд сифими фонд қайтимига нисбатан тесқари кўрсаткич ҳисобланади ва бир сўмлик реализация қилинган маҳсулотга тўғри келувчи асосий ишлаб чиқариш фондларининг қийматини кўрсата-ди. Шунинг учун бу кўрсаткични қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\Phi_c = (\Phi_{aич} : T) \times 100\%$$

Бу ерда: Φ_c – фонд сифими;

$\Phi_{aич}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йиллик ўртача қиймати;

T – реализациядан олинган соф тушум.

Дастгоҳлар ёки асбоб-ускуналар ишлашининг сменалик коэффициенти улардан фойдаланиш ва уларнинг юкланганлик даражасини ифодалаб, йил, чорак, ой ва кун давомида ҳар бир бирлик дастгоҳ ёки асбоб-ускуналарнинг неча сменада ишлаганлигини кўрсатади ва у қуйидагича аниқланади:

$$K_c = X_k : D_y \text{ ёки } K_c = X_c : C_{\max}$$

- Бу ерда: K_c – сменалик коэффициенти;
 X_k – кун давомида ҳақиқатда ишланган дастгоҳ (машина)/соатлар;
 D_y – дастгоҳ (машина)ларнинг умумий сони;
 X_c – бир сменада ҳақиқатда ишланган дастгоҳ (машина)/соатлар сони;
 $C_{\max}$ – бир сменада максимал ишланиши мумкин бўлган дастгоҳ (машина)/соатлар сони;

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг ескириш коэффициенти янгидан яратилган маҳсулотга ўтказилиши натижасида улар истеъмол қийматининг камайиши (йўқотилиши)ни тавсифлайди ва у қуйидагича аниқланади:

$$K_э = (A_{арен} : \Phi_{ичфб}) \times 100\%$$

- Бу ерда: $K_э$ – ескириш коэффициенти;
 $A_{арен}$ – фойдаланишда бўлган давр мобайнида асосий ишлаб чиқариш фондларининг қайта тикланишига ҳисобланган амортизация ажратмаларининг суммаси;
 $\Phi_{ичфб}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг бошланғич қиймати.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиш коэффициенти ХЮС инвестицион талабини қондиришнинг интенсивлигини ифодалайди ва у қуйидагича ҳисобланади:

$$K_я = (K_{аичф} : K_{баич}) \times 100\%$$

- Бу ерда: $K_я$ – янгиланиш коэффициенти;
 $K_{аичф}$ – йил давомида киритилган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати;
 $K_{баич}$ – барча асосий ишлаб чиқариш фондларининг

йил охиридаги қиймати.

Асосий ишлаб чиқариш фондларининг чиқиш коэффициенти еса ескирган ишлаб чиқариш аппаратининг фойдаланиш (эксплуатация қилиш)дан чиқиб кетиш динамикасини ифодалайди ва у қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{ч}} = (K_{\text{аичфл}} : K_{\text{аичфб}}) \times 100\%$$

Бу ерда: $K_{\text{ч}}$ – чиқиш (чиқиб кетиш) коэффициенти;

$K_{\text{аичфл}}$ – йил давомида ликвидация қилинган асосий ишлаб чиқариш фондларининг қиймати;

$K_{\text{аичфб}}$ – асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил бошидаги қиймати.

Шундай қилиб, асосий капитал доиравий айланишининг самардорлиги, кўп жихатдан, амортизация ажратмаларининг мақсадли фойдаланилишини, ишлаб чиқариш аппаратининг ривожланишига эмиссион даромад ва соф фойданинг керакли микдорларда қайта инвестиция қилинишини олдиндан аниқлаб беради. Шу билан бирга, бу ерда, янги технологик тизимлардан фойдаланиш, машина ва дастгоҳларнинг юклама даражаси, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўз вақтида янгиланиши ва чиқиб кетиши, молиялаш-тиришнинг мумкин бўлган барча манбаларини фаол жалб қилиш муҳим аҳамият касб этади.

2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самардорлиги

Айланма капитал ХЮС айланма (ўзгарувчан, мобил) актив-ларига аванслаштирилган капитал қийматини ўзида ифодалайди. Бу капитал ХЮС балансининг “Айланма активлар” деб номланган иккинчи бўлимида акс еттирилади. Одатда, айланма капитал қуйи-даги бир неча асосий гуруҳларга классификация қилинади:

- такрор ишлаб чиқариш жараёнида иштирок етишини ҳи-собга олган ҳолда функционал мўлжалланганлиги бўйича;
- шакллантириш ва молиялаштириш манбаларига кўра;
- ливидлилик даражасига қараб;
- ва бошқа белгиларига мувофиқ.

Айланма капитал жуда кўп функцияларни бажаради. Улар-нинг орасидан қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- такрор ишлаб чиқариш;
- рағбатлантириш;
- тақсимлаш;
- ишлаб чиқариш ва муомала соҳасининг ягоналигини таъ-минлаш;

- ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш;
- ва бошқалар.

Айланма капитал ўз функцияларини ҳам пулли, ҳам натурал-буюм шаклларида амалга оширади.

Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини уни функционал жиҳатдан қуйидаги икки ташкил етувчи белгилаб беради:

- айланма капиталнинг натурал-буюм шакллари ёки айланма ишлаб чиқариш фондлари;
- муомала фондлари.

Таркибий тузилма жиҳатидан айланма капиталнинг натурал-буюм шаклларига, энг аввало, ишлаб чиқариш захираларидан иборат бўлган қуйидагилар киради:

- хом ашё ва асосий материаллар;
- сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар;
- ёқилғи;
- қадоқлаш ва қадоқлаш материаллари;
- жорий таъмирлаш учун еҳтиёт қисмлар;
- инвентарлар ва хўжалик буюмлари;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари;
- ўз ишлаб чиқаришининг ярим тайёр маҳсулотлари;
- келгуси давр харажатлари;
- бошқа харажатлар.

Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини ташкил етувчи муомала фондларининг таркиби қуйидагилардан иборат:

- тайёр маҳсулот ва қайта сотишга мўлжалланган товарлар, ортиб жўнатилган товарлар;
- пул маблағлари – кассадаги пуллар, ҳисоб-китоб ва валюта ҳисобварақларидаги пуллар, банкдаги махсус ҳисобварақлари (аккредитивлар ва чек дафтарчалари, депозит ҳисобварақлари, бош-қа тўлов ҳужжатлари);
- қисқа муддатли (бир йилдан ортиқ бўлмаган муддатда) молиявий қўйилмалар – бошқа ХЮСлар қимматли қоғозларига ин-вестициялар, давлат ва маҳаллий заёмларнинг фоизли облигация-лари, бошқа ХЮСларга берилган заёмлар, акционерлардан ўз акцияларини сотиб олиш;
- дебиторлик қарзларининг барча кўринишлари, сотиб олув-чилар ва буюртмачиларнинг қарзлари, олинувчи векселлар, шўба ва бўйсунувчи жамиятларнинг қарзлари, устав капиталига бадаллар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари, берилган аванслар, бошқа дебиторларнинг маблағлари.

Айланма капиталнинг бошқа қисми пулли кўринишда шакл-лантирилади ва айланма фондларнинг иқтисодий элементларига пулли капитални доимий аванслаштириш кўринишида доиравий айланишда бўлади. Пул маблағларининг доиравий айланиши ХЮС томонидан ишлаб чиқаришга зарур бўлган моддий ресурслар қий-матининг тўланиши билан

бошланади ва шу харажатларнинг маҳ-сулотни реализация қилишдан олинган тушум кўринишида қай-тиши билан тугалланади.

Доиравий айланиш жараёнида айланма капитал доимий қий-мат категорияси сифатида сақланиб қолса-да, ўз таркибий қисмла-рининг функционал шакллари узлуксиз равишда қуйидаги кетма-кетликда ўзгартиради: пул маблағлари – хом ашё ва материаллар захиралари – тайёр маҳсулот – дебиторлик қарзлари – тушум кўри-нишида тушадиган пул маблағлари. Бунда айланма капитал компа-ния молиявий ҳолатининг ўлчовчиси ва тартибга солувчиси ҳисоб-ланади.

Айланма маблағлар (капитал)ни шакллантириш ва молиялаш-тириш манбалари қуйидагилардан иборат:

- ўзлик ва уларга тенглаштирилган маблағлар;
- қарз ва жалб қилинган маблағлар.

Ўз навбатида, айланма маблағларни шакллантириш ва мо-лиялаштиришнинг ўз манбалари таркибига қуйидагилар киради:

- устав капитали;
- фойда;
- эмиссион даромад.

Эмиссион даромад, айрим ҳолларда, таъсисчилик фойдаси деб ҳам юритилади.

Ўзликка тенглаштирилган манбалар қатъий пасивлардан, яъни ХЮС айланмасида доимий равишда мавжуд бўладиган жалб қилинган маблағлардан иборат. Иш ҳақи ва ижтимоий суғурта бўйича қарзлар, кадоқларни қайтариш бўйича гаровлар, келгуси давр харажатларини қоплаш бўйича захиралар шу шаклда вақ-тинчалик фойдаланилиши мумкин.

Қарз маблағлари ўз айланма маблағларининг етмаган қисмини тўлдиришга мўлжалланган. Уларнинг таркибига:

- банкларнинг қисқа муддатли кредитлари;
- заёмлар;
- узоқ муддатли кредитларнинг бўш маблағлари киради.

Жалб қилинган маблағлар:

- мол етказиб берувчи ва пудратчиларнинг кредиторлик қарз-лари;
- тўланувчи векселлар;
- “қиз” ХЮСлар ва бўйсунувчи жамиятлар ҳамда бюджет ол-дидаги қарзлар;
- олинган аванслар;
- ва бошқа кредиторлар кўринишида майдонга чиқади.

Айланма капиталнинг фойдаланиш самарадорлигини тавсиф-ловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар айланма маблағлар айлани-шининг сони ва айланма маблағлар бир марта айланишининг узоқ-лиги ҳисобланади ва улар қуйидагича аниқланади:

$$A_{ам} = T : K_y,$$

$$У_{1a} = K_c : A_{ам}$$

Бу ерда: $A_{ам}$ – айланма маблағларнинг айланувчанлиги;

T – реализациядан олинган тушум;

K_y – айланма маблағларнинг йиллик ўртача қолдиғи;

$У_{1a}$ – айланма маблағлар бир марта айланишининг узунлиги;

K_c – таҳлил давридаги кунлар сони.

Захираларнинг айланувчанлиги қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$A_з = T_{см} : K_{зy}$$

Бу ерда: $A_з$ – захираларнинг айланувчанлиги;

$T_{см}$ – сотилган маҳсулот таннарихи;

$K_{зy}$ – захираларнинг ўртача қиймати.

Дебиторлик қарзларини тўлашнинг кунлардаги ўртача даво-мийлиги сотиб олувчиларнинг счётлар бўйича тўлаш тезлигини акс еттиради ва у қуйидагича аниқланади:

$$ДК_{муд} = ДК_c^- : T_k^-$$

Бу ерда: $ДК_{муд}$ – дебиторлик қарзларини тўлашнинг кунлардаги ўртача давомийлиги;

$ДК_c^-$ – дебиторлик қарзининг ўртача суммаси;

T_k^- – реализациядан олинган кунлик ўртача тушум.

Бу кўрсаткичнинг паст даражаси ХЮС дебиторлардан пулни ундириш бўйича ишининг самарадорлигидан дарак беради. Бироқ, айрим ҳолларда, бу нарса ХЮС кредит сиёсатининг ҳаддан зиёд қаттиқлигини ҳам кўрсатиб, реализация қилинган маҳсулотларнинг унча катта бўлмаган қисми кредитга сотилганлигини ҳам англатади.

ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини таъмин-лашда ва молиявий таҳлилда соф айланма капитални мониторинг қилиш муҳим рол ўйнайди. Умумий кўринишда соф айланма капитал айланма активлар ва қисқа муддатли мажбуриятлар ўрта-сидаги фарқдан иборат. Қисқа муддатли пассивларнинг таркибий тузилмасида келгуси давр даромадлари ҳам киритилиб, улар ХЮС нинг ўзлик пул маблағлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, соф айланма капитални қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$C_{ак} = AA - КП$$

Бу ерда: $C_{ак}$ – соф айланма капитал;
 AA – айланма активлар;
 $ҚП$ – қисқа муддатли пассивлар (келгуси давр даромадларидан ташқари).

Соф айланма капитални бошқаришнинг натижалчилигини соф айланма капиталнинг айланиш коэффициенти характерлаб беради ва у қуйидагича аниқланади:

$$K_a = T_c : C_{ак}$$

Бу ерда: K_a – соф айланма капиталнинг айланиш коэффициенти;
 T_c – реализациядан олинган соф тушум;
 $C_{ак}$ – соф айланма капиталнинг ўртача қиймати.

Айланма маблағларни бошқаришда уларни ликвидлилик даражаси бўйича структуризация қилиш муҳим аҳамиятга ега. Бу мақсадлар учун ликвидлиликнинг қуйидаги икки кўрсаткичидан фаол фойдаланилади:

- жорий ликвидлилик коэффициенти;
- абсолют ликвидлилик коэффициенти.

Жорий ликвидлилик коэффициенти маълум бир сана учун аниқланиб, унинг аниқланиш тартиби қуйидагича:

$$K_{жл} = A_a : ҚП \geq 2$$

Бу ерда: $K_{жл}$ – жорий ликвидлилик коэффициенти;
 A_a – айланма активлар (баланснинг П бўлими);
 $ҚП$ – қисқа муддатли пассивлар (келгуси давр даромадларисиз).

Жорий ликвидлилик коэффициентининг даражаси иккидан кичик бўлмаслиги лозим. Шундай бўлишига қарамасдан, ғарб иқти-содиётида унинг даражасига бирдан кичик бўлмаган ҳолларгача йўл қўйилади.

Абсолют ликвидлилик коэффициенти энг ликвидли актив-ларнинг (пуллар ва қисқа муддатли молиявий қўйилмалар) қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати орқали аниқланади ва уни формула орқали қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$K_{ал} = (ПМ + МК) : ҚП \geq 0,2$$

Бу ерда: $K_{ал}$ – абсолют ликвидлилик коэффициенти;
 $ПМ$ – пул маблағлари;

МК – қисқа муддатли молиявий қўйилмалар;

ҚП – қисқа муддатли мажбуриятлар (келгуси давр даромадларисиз).

Бу коэффициентнинг исталувчи даражаси $\geq 0,2$ дан иборат бўлиб, бироқ амалиётда бу нарса ўз фаолиятининг турли давр-ларида ХЮСнинг молиявий сиёсати ва ишининг самарадорлигига боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида айланма капиталдан фойдаланишнинг самарадорлиги жуда кўп омилларга боғлиқ. У, энг аввало, тўлов интизомининг аҳволи, айланма маблағларнинг турли функционал элементларига жойлаштирилган қўйилмаларнинг ҳажми билан белгиланади. Шунингдек, ишлаб чиқариш соҳасида айланма капиталдан самарали фойдаланишга ишлаб чиқаришнинг чиқит-ларсиз юқори технологияларга асосланганлиги, материаллар қийма-тининг пасайиши, ишлаб чиқариш ва муомала харажатларининг минималлаштириш, ишлаб чиқариш захиралари ва уларнинг ҳарака-тини оқилона ташкил қилиш ҳамда натижали бошқарув меъёрлаш-тиришни ҳисобга олган ҳолда), албатта, ўз таъсирини кўрсатади.

Муомала соҳасида бундай омиллар қаторига мол етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан ишларни яхшилаш, самарали хўжалик алоқаларидан фойдаланиш, замонавий маркетингни амал-га ошириш, тайёр маҳсулот захираларини камайтириш ва унинг реализация қилинишини тезлаштириш кабилар киради. Тўлов қо-билиятини таъминлаш (мустаҳкамлаш) ва маблағларнинг айланув-чанлигини тезлаштириш мақсадида дебиторлик қарзлари ва пул оқимларини бошқаришни яхшилаш ҳам бу ўринда алоҳида аҳамият касб этади.

3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

Айланма капитални режалаштириш ва ундан фойдаланишни ташкил қилиш учун унга нисбатан бўлган еҳтиёжни аниқлаш ме-тодлари ва режалаштириш тизимини ишлаб чиқмоқ лозим. Моддий ресурслар ва улар захираларининг ҳаракатини бошқариш тизимини автоматлаштириш хусусида ўйламоқ, айланма капитал ва уни шакллантириш манбалари билан тўғри манёвр қилиш, материал-ларнинг сарфланиши ва уларнинг сақланиши устидан назоратни таъминлаш керак.

Юқоридагиларни амалга ошириш мақсадларига хизмат қилиш учун айланма маблағлар қуйидаги икки гуруҳга бўлинади:

- Меъёрлаштириладиган айланма маблағлар;
- Меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағлар.

Меъёрлаштириладиган айланма маблағларга айланма ишлаб чиқариш фондлари ва реализация қилинмаган тайёр маҳсулот захиралари киради. Меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағлар еса омбордаги тайёр маҳсулот захираларидан ташқари муомала фондларининг барча элементларини қамраб олади. Айланма капи-талнинг ўлчамини

оптималлаштириш учун моддий айланма маблағ-ларнинг режалаштирилиши амалга оширилади.

Моддий айланма маблағларни режалаштиришнинг асосини норматив методи ташкил этади. Унга кўра айланма маблағларнинг нормативи белгиланади, транспорт, суғурта, тайёргарлик, техноло-гик, жорий захираларни ҳам қўшган ҳолда захиралар нормалашти-рилади, моддий ресурсларнинг барча кўринишлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, омбордаги тайёр маҳсулотга нисбатан харажатлар меъёри ўрнатилади.

Айланма маблағларни меъёрлаштириш жараёни бир неча босқичлардан иборат. Дастлаб, айланма маблағларнинг ҳар бир элементи бўйича ишлаб чиқариш захираларининг меъёри ишлаб чиқилади. Ишлаб чиқариш захираларининг меъёри ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминловчи уларнинг илмий асос-ланган режали ҳажмидан иборат бўлиб, у енг аввало, қуйида-гиларни ўз ичига олувчи ХЮС иш шароитига боғлиқ:

- ишлаб чиқариш циклининг узоқ-яқинлиги;
- ишлаб чиқаришга материалларни киритиш даври;
- мол етказиб берувчиларнинг узоқлиги;
- мол етказиб бериш партияларининг комплекслиги ёки ҳажми;
- материаллар сифати;
- ҳисоб-китоблар тизими;
- ва бошқалар.

Меъёр меъёрлаштириладиган моддий ресурсларга (уларнинг ҳар бир тури бўйича) бўлган ўртача кунлик еҳтиёж (харажат)лар-нинг ҳажми ва мол етказиб беришлар ўртача интервалининг узун-лигини ҳисобга олган ҳолда кунлик захираларда ўрнатилади. Демак, агар ана шу интервал, масалан, 24 кунга тенг бўлган бўлса, шунга мос равишда захиралар шу кунлар оралиғида ишлаб чиқа-риш циклининг нормал (соғлом) ривожланишини таъминлашга етарли бўлмоғи лозим.

Кунларда ифодаланган захиралар ва маълум бир кўринишдаги товар-моддий бойликлар харажатларининг меъёри асосида меъёр-лаштириладиган захираларни яратиш учун зарур бўлган айланма маблағларнинг ҳажми аниқланади. Агар меъёр кунларда аниқланса, у ҳолда айланма маблағларнинг нормативи ХЮС нинг нормал фаолият кўрсатиши учун минимал даражада зарур бўлган товар-моддий бойликларнинг пулда ифодаланган режалаштирилган захираларидан иборат.

Қандайдир бир ресурсларнинг захираларига аванслаштирила-диган айланма маблағлар нормативининг формуласи қуйидаги кў-ринишга ега:

$$H = E \times U \times B$$

Бу ерда: **H** – айланма маблағларнинг нормативи;

E – айланма маблағларга бўлган кунлик еҳтиёж;

У – ўртача интервал узоклиги;
Б – айланма маблағ бирлигининг баҳоси.

Масалан, фараз қилайлик қандайдир бир хом ашёнинг захира меъёри 15 кунга, кунлик еҳтиёж 10 тоннага ва бир тоннанинг баҳо-си 20 минг сўмга тенг бўлса, у ҳолда пулда ифодаланган норматив-нинг даражаси 600 минг сўмга (15 x 10 x 20 000) тенг бўлади.

Умуман олганда, айланма маблағлар нормативи мол етказиб беришлар ўртасидаги ўртача интервални ҳисобга олган ҳолда қуйидаги формула орқали аниқланиши мумкин:

$$H = E \times (Y_1 + Y_2) : 2 \times B$$

Бу ерда: **H** – айланма маблағларнинг нормативи;
E – айланма маблағларга бўлган кунлик еҳтиёж;
Y₁ + Y₂ – навбатдаги икки мол етказиб беришларнинг кунлардаги узунлиги;
B – айланма маблағ бирлигининг баҳоси.

Айланма маблағларнинг ҳар бир элементлари бўйича норма-тивнинг алоҳида ҳисобланиши натижасида хусусий нормативлар вужудга келади. Ўз навбатида, барча хусусий нормативларни жамлаш натижасида йиғма норматив ҳосил бўлади.

Хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича захираларнинг кунлик нормаси қуйидаги захиралар суммаларини инобатга олиб ўрнатилади:

- транспорт захираси;
- тайёрлов захираси;
- технологик захира;
- жорий захира;
- суғурта захираси.

Транспорт захираси юкнинг йўлдаги кунлари ва шу юк учун хужжатларни тўлаш ва уларнинг ҳаракатланиш кунлари сонини ўз ичига олади. Тайёрлов захираси қабул қилишни расмийлаштириш, навларга ажратиш, ортиш-тушириш, комплектация қилиш, моддий ресурсларни махсус қайта ишлаш ва ҳ.к.ларга боғлиқ. Бу захира меъёр ёки ҳақиқатда сарфланган вақт асосида ўлчанади. Техноло-гик захира ишлаб чиқариш технологиясига боғлиқ ва технологик меъёрлар асосида ҳисобланади.

Асос сифатида жорий максимал омбор захираси олинади. Чунки у материалларни навбатдаги икки етказиб бериш интервали ўртасида ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлай-ди. Максимал жорий захира материалларга бўлган ўртача кунлик еҳтиёж ва навбатдаги икки мол етказиб бериш интервали ўртасида-ги давомийликнинг кўпайтмасига тенг. Мехнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши жорий

омбор захирасининг оширилишини талаб қилади. Шунингдек, максимал жорий захира ишлаб чиқаришнинг маромийлигини таъминлаш учун ҳар доим бироз ўзгартирилиши керак. Суғурта захираси резерв сифатида, одатда, жорий омбор захирасининг 50%и доирасида қабул қилинади.

Шундай қилиб, захиранинг кунлик меъёри транспорт захи-раси, тайёрлов захираси, технологик захира, жорий омбор захираси ва суғурта захираларининг суммасига тенг бўлган суммалар йи-ғиндисидан иборат.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағларни меъёрлаштириш буюмларнинг гуруҳлари бўйича амалга оширила-ди ва у қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$H = X_0 \times Y \times K$$

Бу ерда: **H** – тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағларнинг нормативи;

X₀ – маҳсулотни ишлаб чиқаришга қилинадиган бир кунлик харажатлар;

Y – ишлаб чиқариш циклининг узоқлиги (кунларда);

K – харажатларнинг ўсиб бориш коэффициенти.

Маҳсулотни ишлаб чиқаришга қилинадиган бир кунлик хара-жатлар чорак давомида таннарх бўйича ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти қийматини тегишли чоракдаги 90 кунга бўлиб топилади.

Ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги қуйидагилар билан белгиланади:

- бевосита ишлов бериш жараёнига тегишли вақт (техно-логик захира);

- ишлов берилувчи буюмларнинг иш жойларида жойлашиши (транспорт захираси);

- айланма захираси (ишлов бериш операциялари оралиғидаги вақтлар);

- суғурта захираси (узилишлар содир бўладиган вазиятлар учун).

Харажатларнинг ўсиб бориш коэффициенти тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги буюм ўртача таннархининг ишлаб чиқариш харажатларининг умумий суммасига нисбати билан аниқланади.

Албатта, захираларни моҳирона бошқариш менежмент ва ХЮС ишлаб чиқариш ходимларидан инфляцияни ҳисобга олишни, сифат ва чиқариладиган товарнинг бозорда талаб ега еканлиги устидан узлуксиз назорат олиб боришни, баҳоси ва истеъмол хусу-сиятларига кўра ХЮС томонидан чиқариладиган маҳсулотларнинг истеъмолчилар талабига қараб ўзгаришини қондиришни талаб қилади.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР

- Умумлаштирилган кўринишда асосий капитал қандай қийматнинг бир қисми ҳисобланади?
- ХЮС нинг бухгалтерия балансида асосий капитал қандай сифатда акс еттирилади?
  - Асосий капиталнинг асосини нималар ташкил етади?
  - Меҳнат ва маҳсулотни яратиш жараёнида асосий капитал ниманинг қисми сифатида майдонга чиқади?
  - Асосий капиталнинг доиравий айланиши унга тегишли бўлган қийматнинг қандай уч функционал шаклларида ҳаракат қилишини англатади?
  - Капиталнинг доиравий айланиши давомида айланма капиталдан фарқли ўлароқ асосий капитал қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
  - Ишлаб чиқариш жараёнида асосий капитални буюмлашган шакли сифатида нималар майдонга чиқади?
  - Иқтисодий мўлжалланганлигига кўра асосий фондлар нималарга бўлинади?
    - Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб нимага айтилади?
    - Ноишлаб чиқариш асосий фондларининг таркибига ХЮС нинг қандай мулклари киради? Улар бўйича амортизация ҳисобланадими?
    - Асосий ишлаб чиқариш фондларининг таркибий тузилмаси нималар жиҳатидан бўлиши мумкин?
    - Асосий фондларнинг таркибига нималар киради ва уларнинг актив ва пассив қисмлари нималардан иборат?
    - Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлигини таҳлил қилишда нималарни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ?
    - Ҳозирги пайтда амалиётда амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг қандай асосий методларидан фойдаланилади ва уларнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари нималардан иборат?
    - Чизикли метод қўлланилганда бир ой учун ҳисобланган амортизациянинг суммаси қандай аниқланади?
    - Ночизикли метод асосида амортизация меъёрини ҳисоблаш қандай амалга оширилади?
    - Асосий капиталнинг доиравий айланиш жараёнида вужудга келадиган ўз молиявий ресурсларининг таркибига, амортизация фондидан ташқари, яна қандай даромадлар ва турли тушумлар ҳам кириши мумкин?
    - Асосий фондларни шакллантириш учун жалб қилинадиган пул маблағларининг манбаларини қандай гуруҳларга бўлиш мумкин ва ҳар бир гуруҳнинг таркибига нималар киради?
    - Асосий капиталнинг доиравий айланиши жараёнида ишти-рок етадиган молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлиги қандай аниқланади?

• Асосий капиталдан самарали фойдаланишни баҳолашда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг натижалилигини очиб берувчи қандай умумий молиявий-иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?

• Ишлаб чиқаришнинг умумий рентабеллиги кўрсаткичи қандай аниқланади?

• Фонд қайтими ва фонд сизими кўрсаткичларини ҳисоблаш тартиблари қандай?

• Сменалик коэффициенти қандай аниқланади?

• Асосий ишлаб чиқариш фондларининг ескириш коэффициенти нимани характерлайди ва у қандай аниқланади?

• Асосий ишлаб чиқариш фондларининг янгиланиш коэффициенти нимани ифодалайди ва у қандай ҳисобланади?

• Асосий ишлаб чиқариш фондларининг чиқиш коэффициенти нимани ифодалайди ва у қандай аниқланади?

• Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлиги нималарни олдиндан аниқлаб беради?

• Айланма капитал ўзида нимани ифодалайди ва у ХЮС балансининг қандай номланган бўлимида акс еттирилади?

• Айланма капитал қандай бир неча асосий гуруҳларга классификация қилинади?

• Айланма капитал қандай функцияларни бажаради ва уларни қандай шаклларда амалга оширади?

• Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини функционал жиҳатдан қандай икки ташкил етувчи белгилаб беради?

• Таркибий тузилма жиҳатидан айланма капиталнинг натурал-буюм шакллариغا, энг аввало, ишлаб чиқариш захираларидан иборат бўлган нималар киради?

• Айланма капиталнинг таркибий тузилмасини ташкил етувчи муомала фондларининг таркиби нималардан иборат?

• Айланма маблағлар (капитал) ни шакллантириш ва молиялаштириш манбалари нималардан иборат?

• Айланма маблағлар (капитал) ни шакллантириш ва молиялаштиришнинг ўз манбалари таркибига нималар киради?

• Ўзликка тенглаштирилган манбалар нималардан иборат?

• Қарз маблағлари таркибига нималар киради?

• Айланма капиталнинг фойдаланиш самарадорлигини характерловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар нималардан иборат ва улар қандай аниқланади?

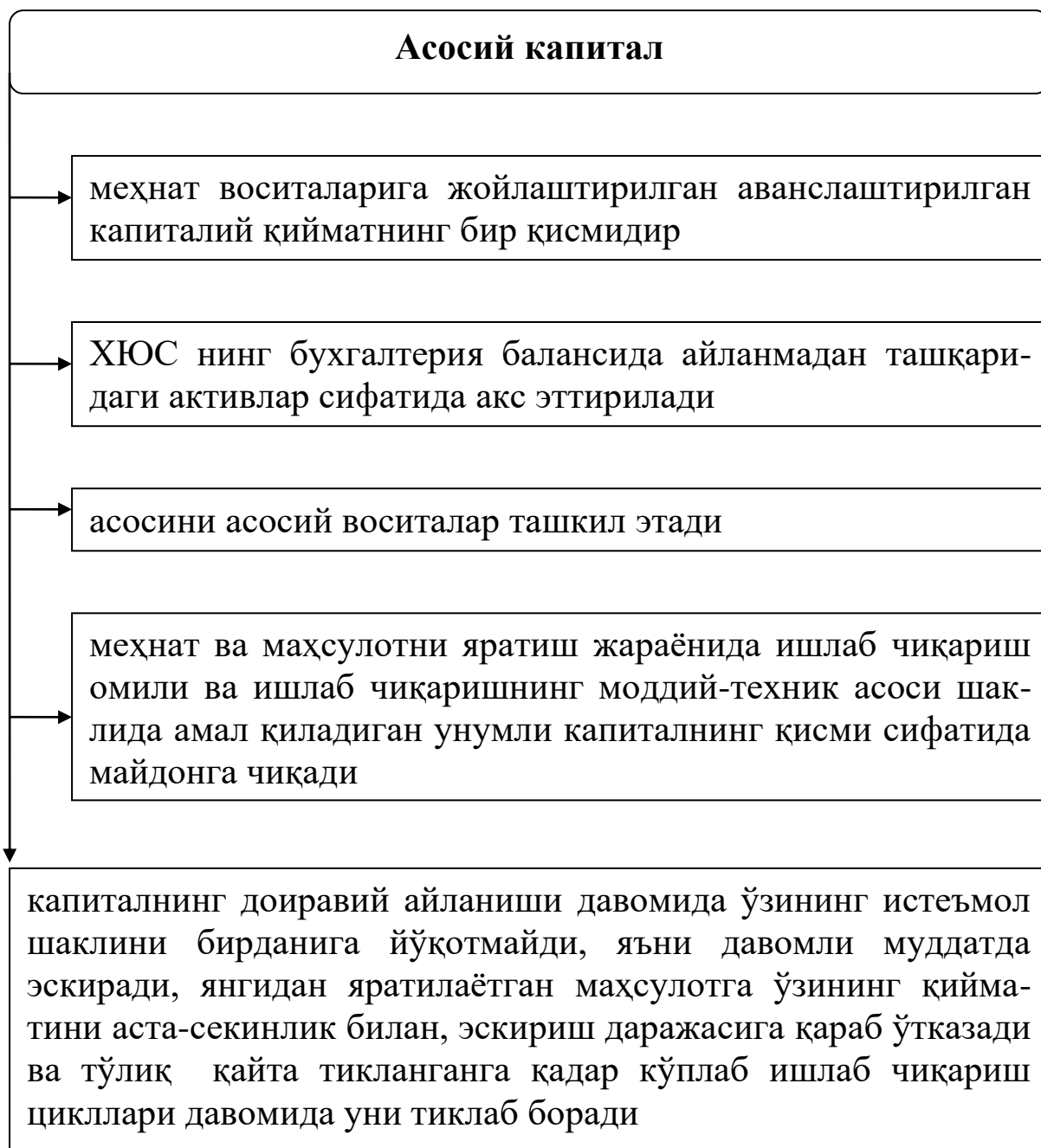
• Соф айланма капитални қандай аниқлаш мумкин?

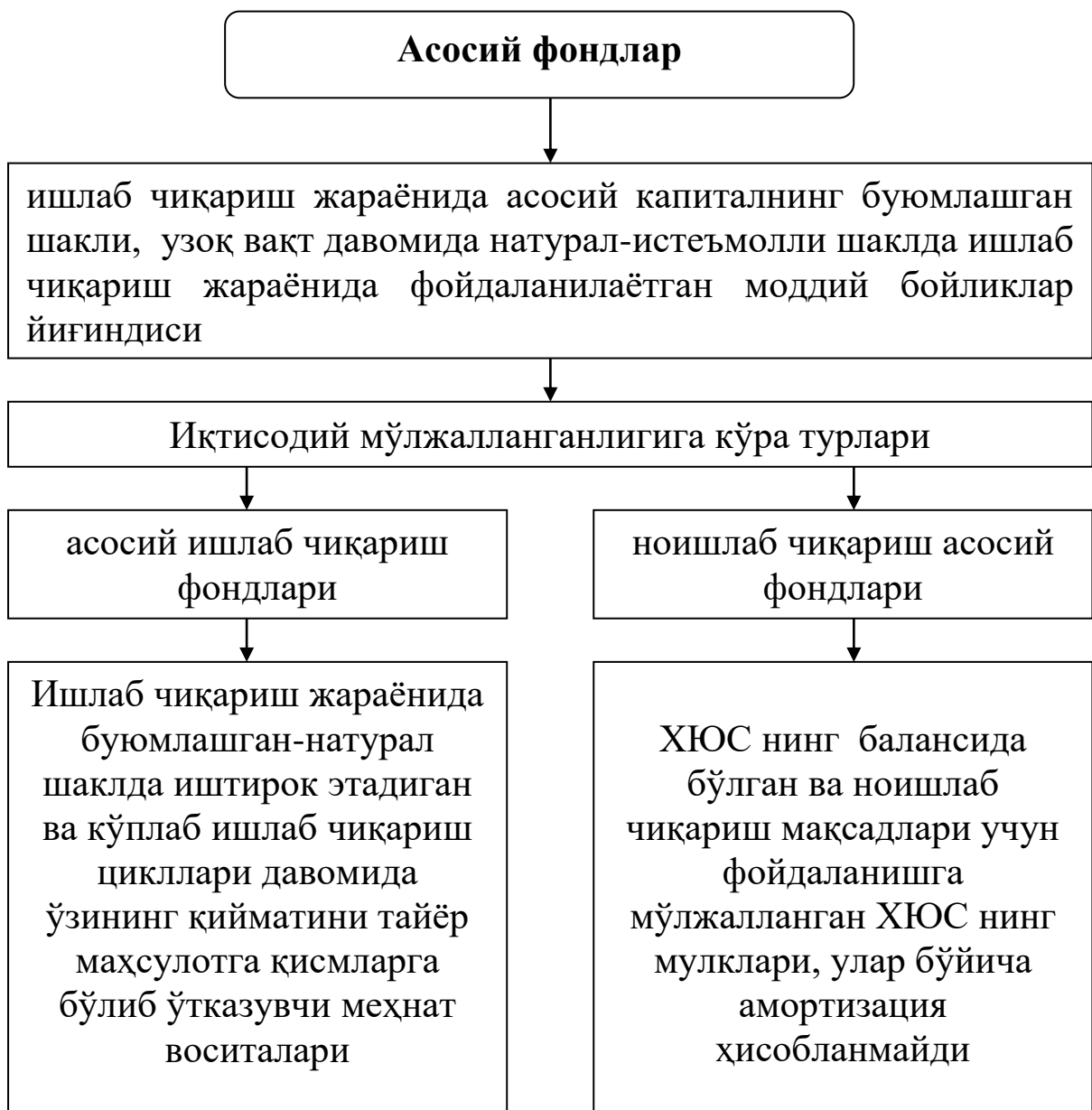
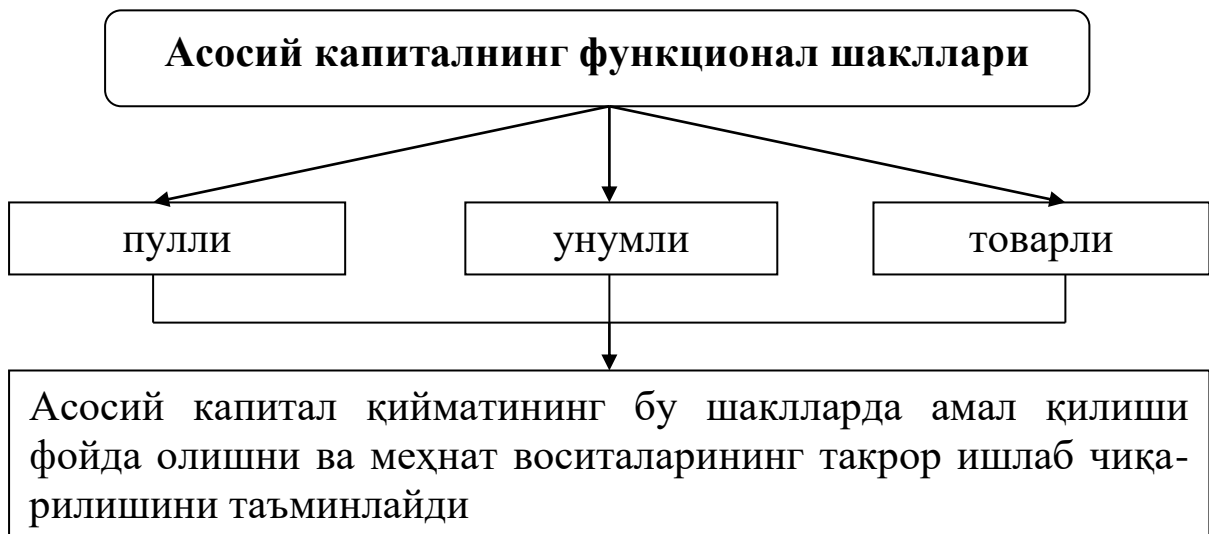
• Соф айланма капитални бошқаришнинг натижалилигини нима характерлаб беради ва у қандай аниқланади?

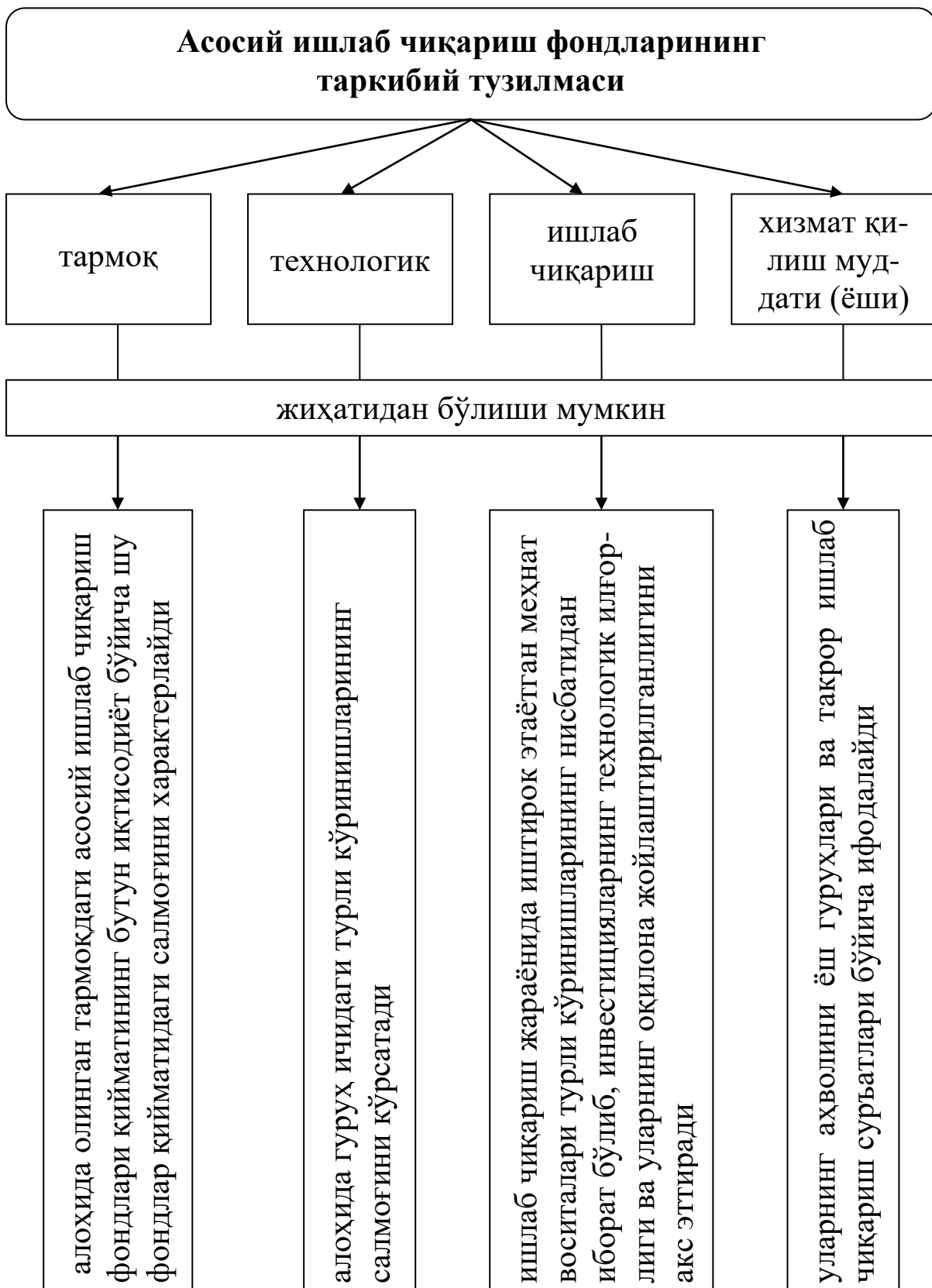
- Айланма маблағларни бошқаришда уларни ликвидлик даражаси бўйича структуризация қилиш мақсадлари учун ликвидликнинг қандай кўрсаткичидан фаол фойдаланилади ва уларни аниқлаш тартиби қандай?
- Бозор иқтисодиёти шароитида айланма капиталдан фойдаланишнинг самарадорлиги қандай омилларга боғлиқ?
- Айланма капитални меъёрлаштириш дейилганда нималар тушунилади ва унга кўра айланма маблағлар қандай гуруҳларга бўлинади?
- Меъёрлаштириладиган айланма маблағларнинг таркибига нималар киради?
- Меъёрлаштирилмайдиган айланма маблағларнинг таркиби нималардан иборат?
- Моддий айланма маблағларни режалаштиришнинг асосини нима ташкил этади?
- Айланма маблағларни меъёрлаштириш жараёни қандай босқичлардан иборат?
- Ишлаб чиқариш захираларининг меъёри нималардан иборат ва у, энг аввало, нималарга боғлиқ?
- Меъёр нималарга нисбатан ўрнатилади?
- Қандайдир бир ресурсларнинг захираларига аванслаштириладиган айланма маблағлар нормативининг формуласи қандай кўринишга ега?
- Хусусий нормативлар нималарнинг ҳисобланиши натижа-сида вужудга келади?
- Йиғма (жамланган) норматив қандай ҳосил бўлади?
- Хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича захираларнинг кунлик меъёри қандай захиралар суммаларини инобатга олиб ўрнатилади?
- Транспорт захираси нималарни ўз ичига олади?
- тайёрлов захираси нималарга боғлиқ?
- технологик захира нимага боғлиқ ва у қандай меъёрлар асосида ҳисобланади?
- захиранинг кунлик меъёри қандай суммаларнинг йиғинди-сидан иборат?
- Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағларни меъёрлаштириш нималар бўйича амалга оширилади ва у қандай формула ёрдамида аниқланади?
- ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги нималар билан белгиланади?

2.ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛ

10.1. Асосий капитал доиравий айланишининг моҳияти, таркибий тузилмаси ва самарадорлиги

Асосий фондлар

пулли тарзда баҳоланади ва ҳисобланади ҳамда бухгалтерия ҳисобида **асосий воситалар** сифатида аниқланади

Уларнинг таркибига қуйидагилар киради

бинолар

иншоотлар (нефть ва газ қазиб олувчи, гидротехник, транспорт хўжалиги иншоотлари ва бошқалар)

узатувчи мосламалар (электр узатувчи, алоқа, қувурлар ва ҳ.к.)

ишчи ва куч машиналари ва дастгоҳлари

ўлчовчи ва тартибга солувчи (ўзгартирувчи) приборлар ва қурилмалар

уй-жойлар

ҳисоблаш техникаси ва оргтехника

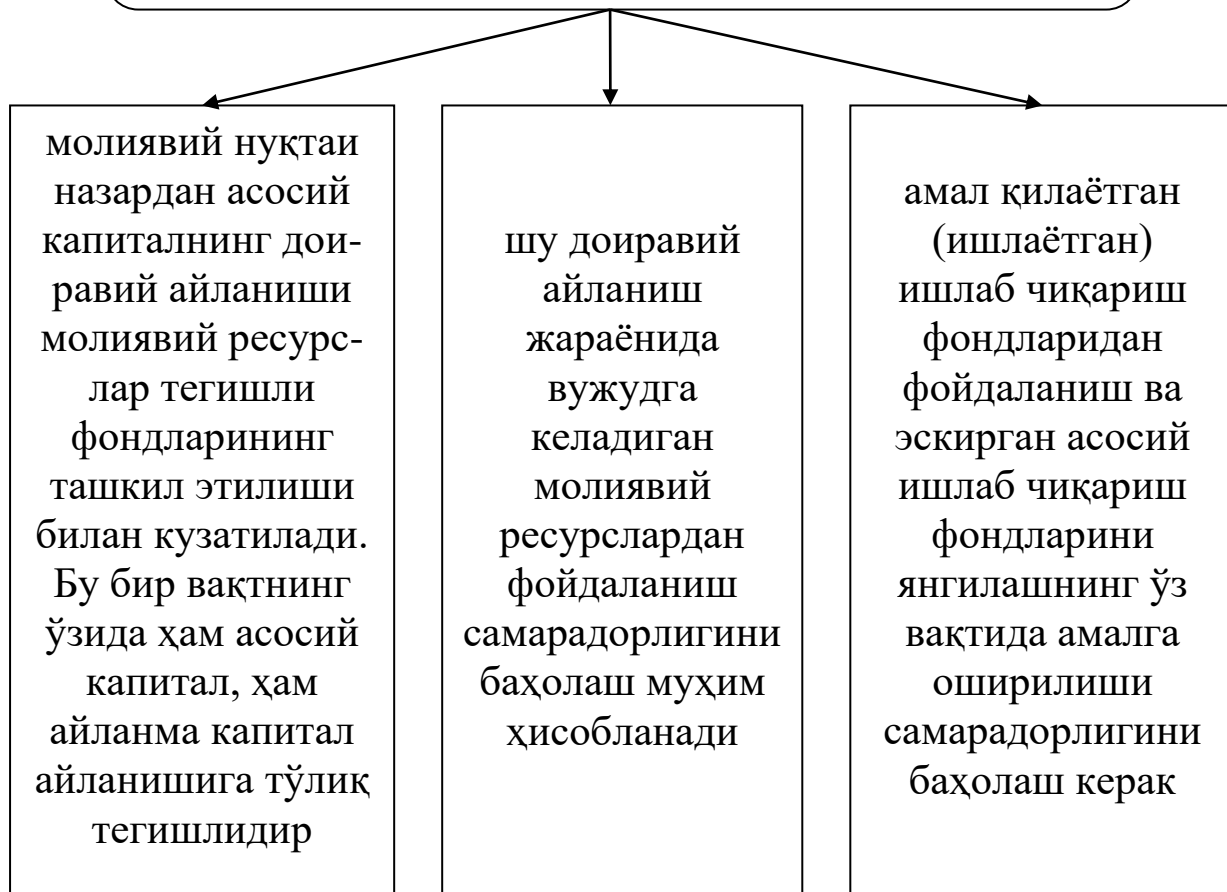
транспорт воситалари

инструментлар; ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари ва буюмлари; ишчи ва маҳсулли қорамоллар; кўп йиллик ўсимликлар

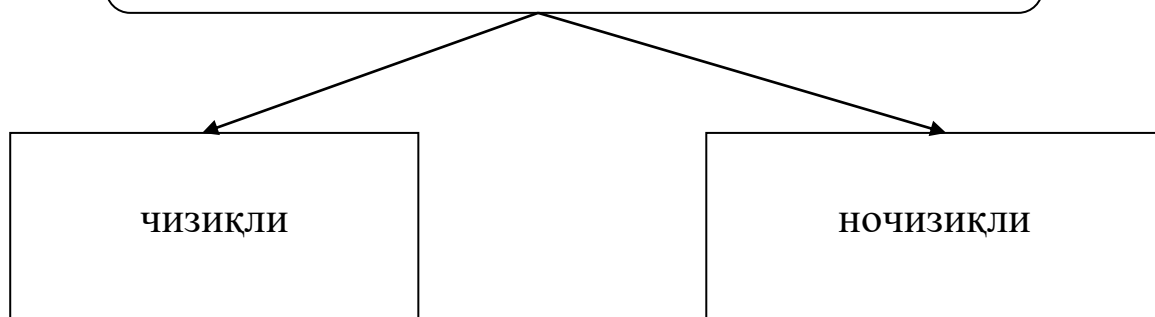
Юқоридагилардан ташқари асосий воситаларнинг таркибига яна ташкилотнинг мулкида бўлган ер майдонлари, табиатдан фойдаланиш объектлари (сув, қазилма бойликлари ва бошқа табиий ресурслар), асосий воситаларнинг ижарага олинган объектлари ҳам киради.

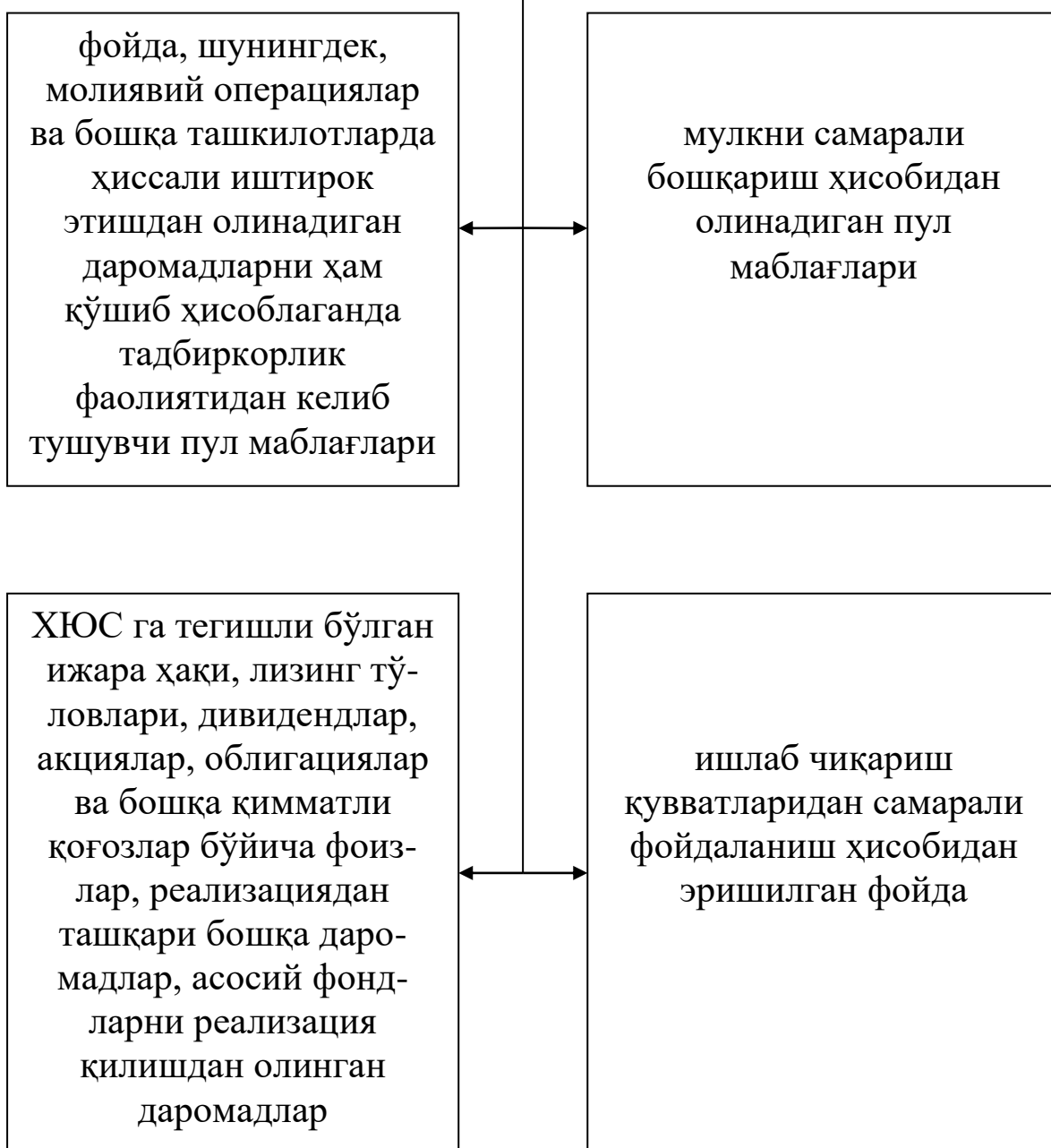
Асосий капитал доиравий айланишининг самарадорлигини таҳлил қилишда қуйидагиларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ

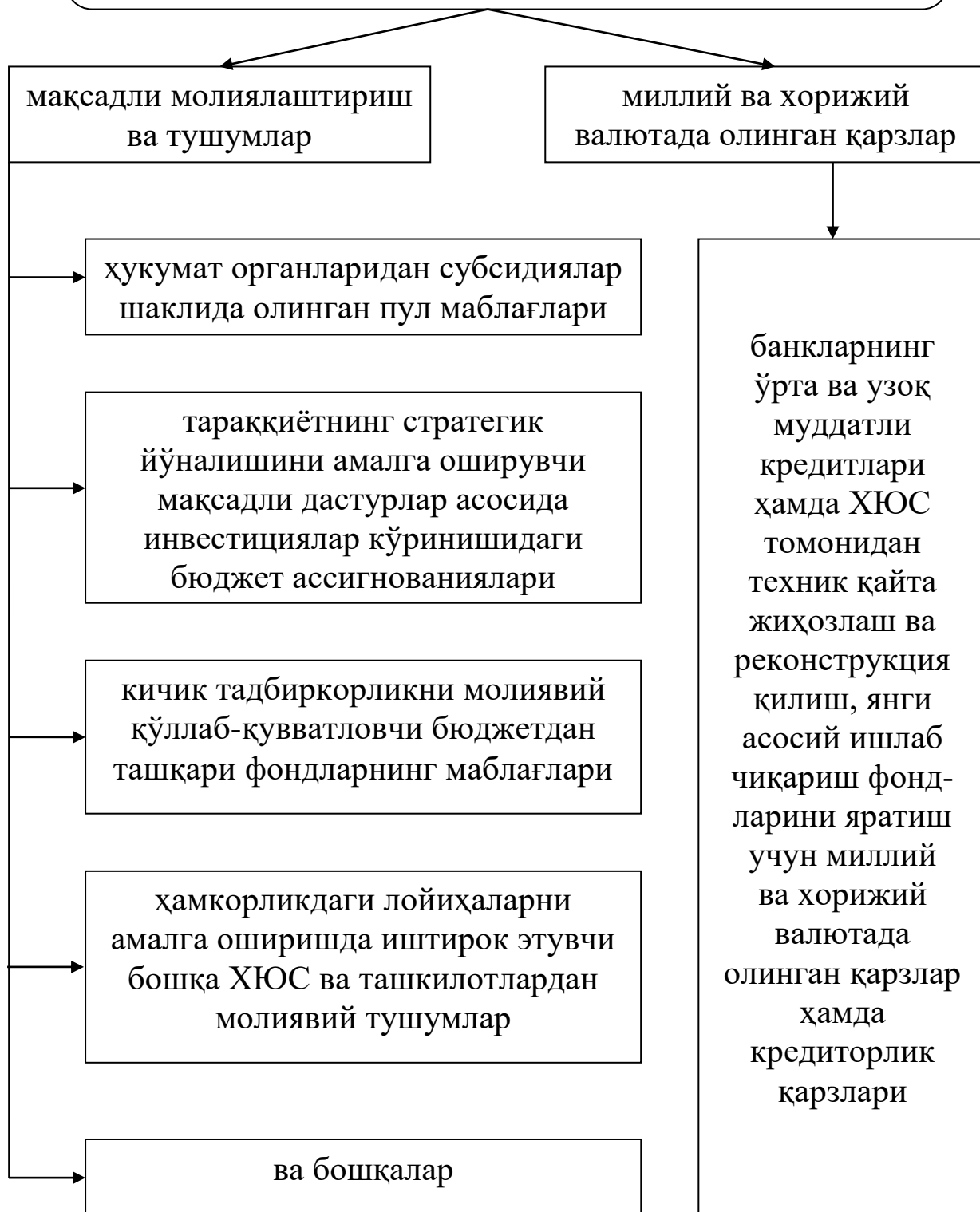
Амортизация ажратмаларини ҳисоблашнинг икки асосий методи

**Асосий капиталнинг доиравий айланиш жараёнида
вужудга келадиган ўз молиявий ресурсларининг
таркибига, амортизация фондидан ташқари, яна
қуйидаги даромадлар ва турли тушумлар ҳам кирази**

Асосий фондларни шакллантириш учун жалб қилинадиган пул маблағларининг манбаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин

**Асосий капиталнинг доиравий айланиши жараёнида
иштирок этадиган молиявий ресурслардан
фойдаланишнинг самарадорлиги**

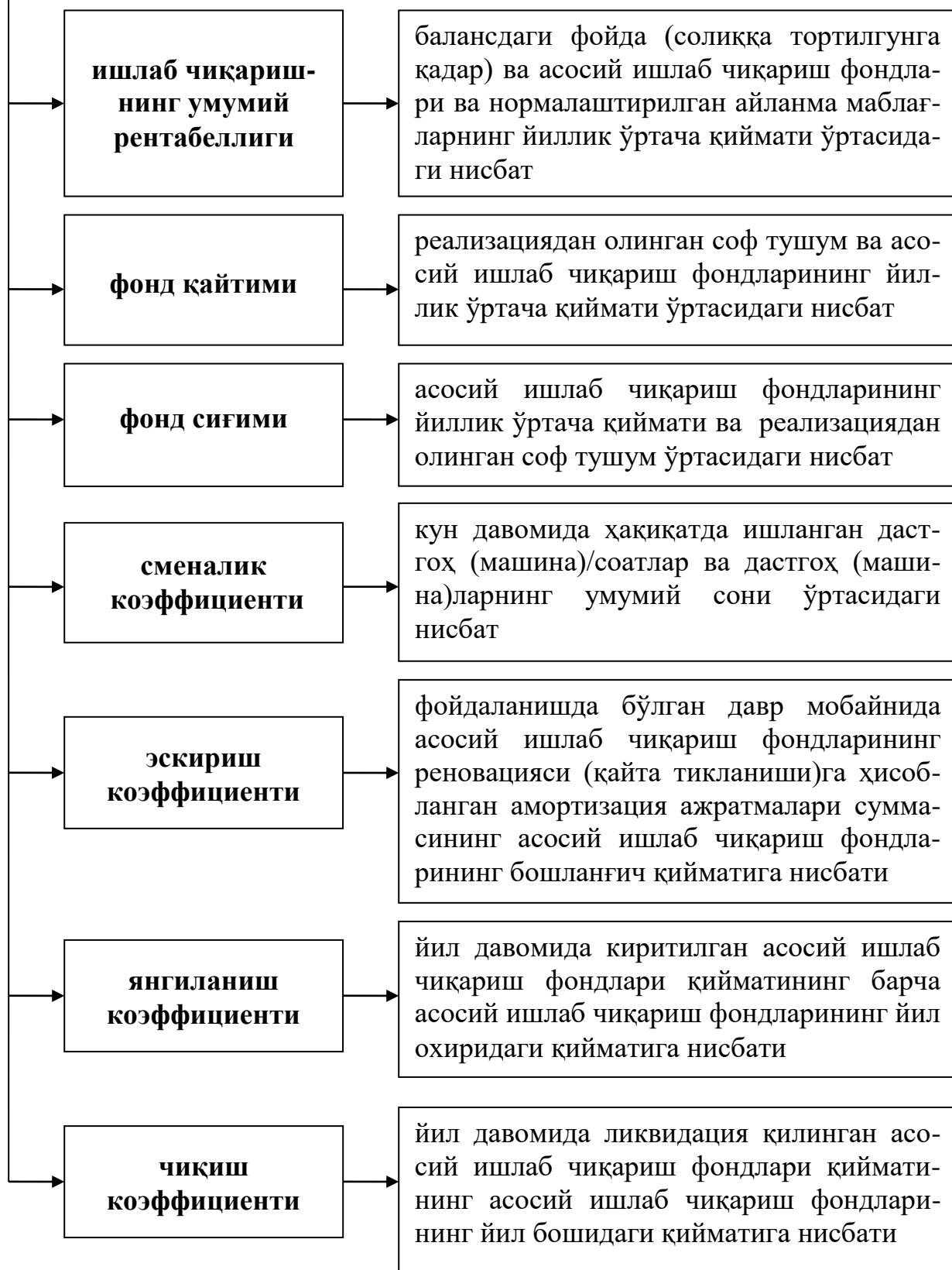
олинган самара ва уни қўлга киритиш учун сарф қилинган молиявий ресурслар ўртасидаги нисбат орқали ифодаланади

Шу муносабат билан молиявий ресурслардан фойдаланишнинг сифат натижаси фойданинг ўсган қисми ва молиявий ресурслар ўртасидаги нисбат билан белгиланади

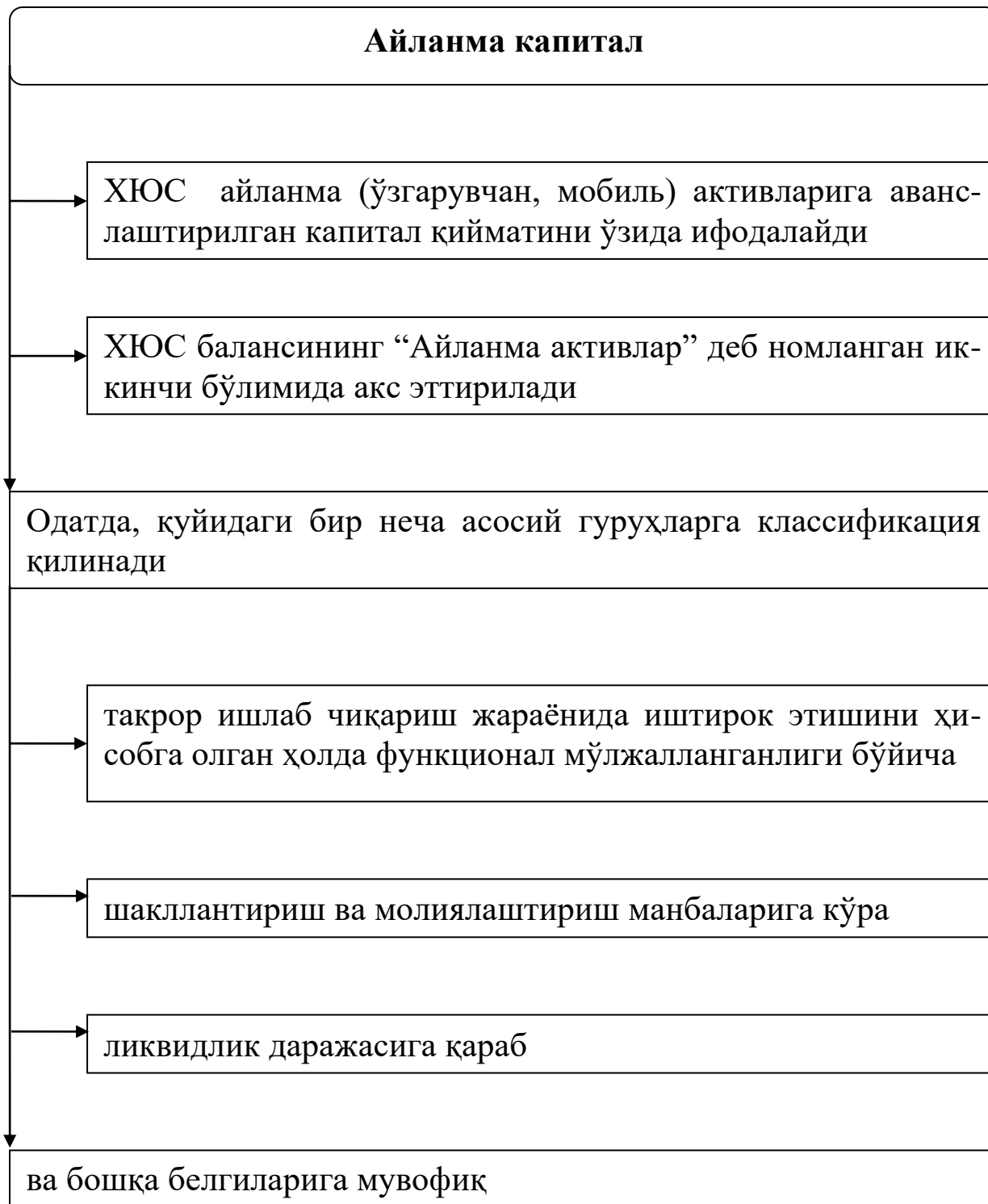
Асосий капиталнинг ривожланиши ва унинг молиявий жиҳатдан таъминланишини бошқаришда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш алоҳида аҳамият касб этадики, унинг жуда кўп аспекти мавжуд

Бу ерда, энг аввало, давлат, мулкдорлар, бошқарувчилар ва ходим (ишчи)лар манфаатларини биргаликда қараш аспекти жуда муҳимдир. Давлат манфаатлари, **бир томондан**, ХЮС ларнинг солиқ тўловларини максималлаштириш мақсадида баланс фойданинг максималлаштирилишини кўзда тутди. **Иккинчи томондан** эса, фойдадан солиқ тўловлари фойданинг кенгайтирилган илмталаб такрор ишлаб чиқаришга қайта инвестиция қилинишини ҳисобга олган ҳолда оптималлаштирилмоғи лозим

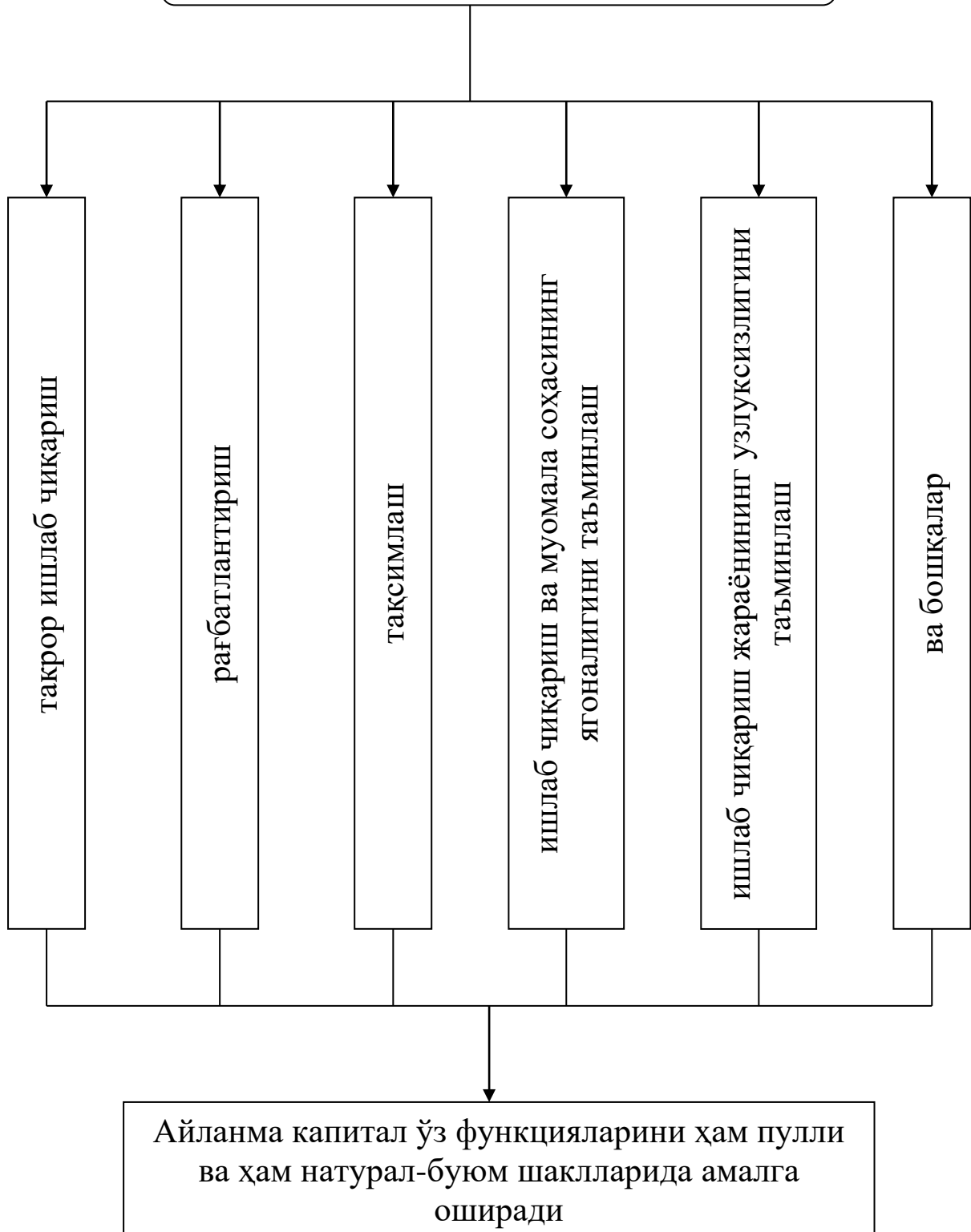
Асосий капиталдан самарали фойдаланишни баҳолашда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг натижалчилигини очиб берувчи умумий молиявий-иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ

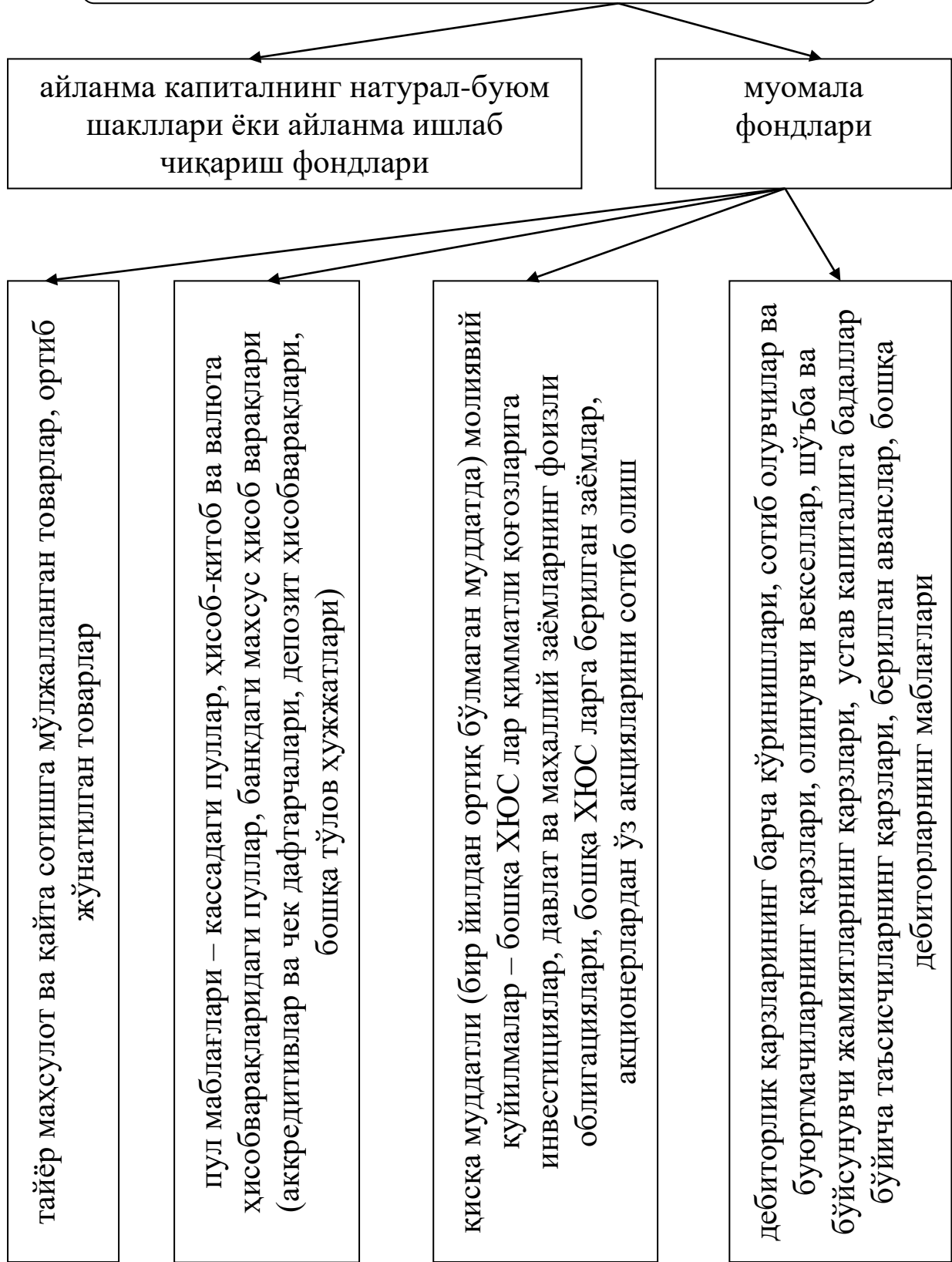
10.2. Айланма капитал: мазмуни, таркибий тузилмаси ва фойдаланиш самарадорлиги

Айланма капиталнинг функциялари

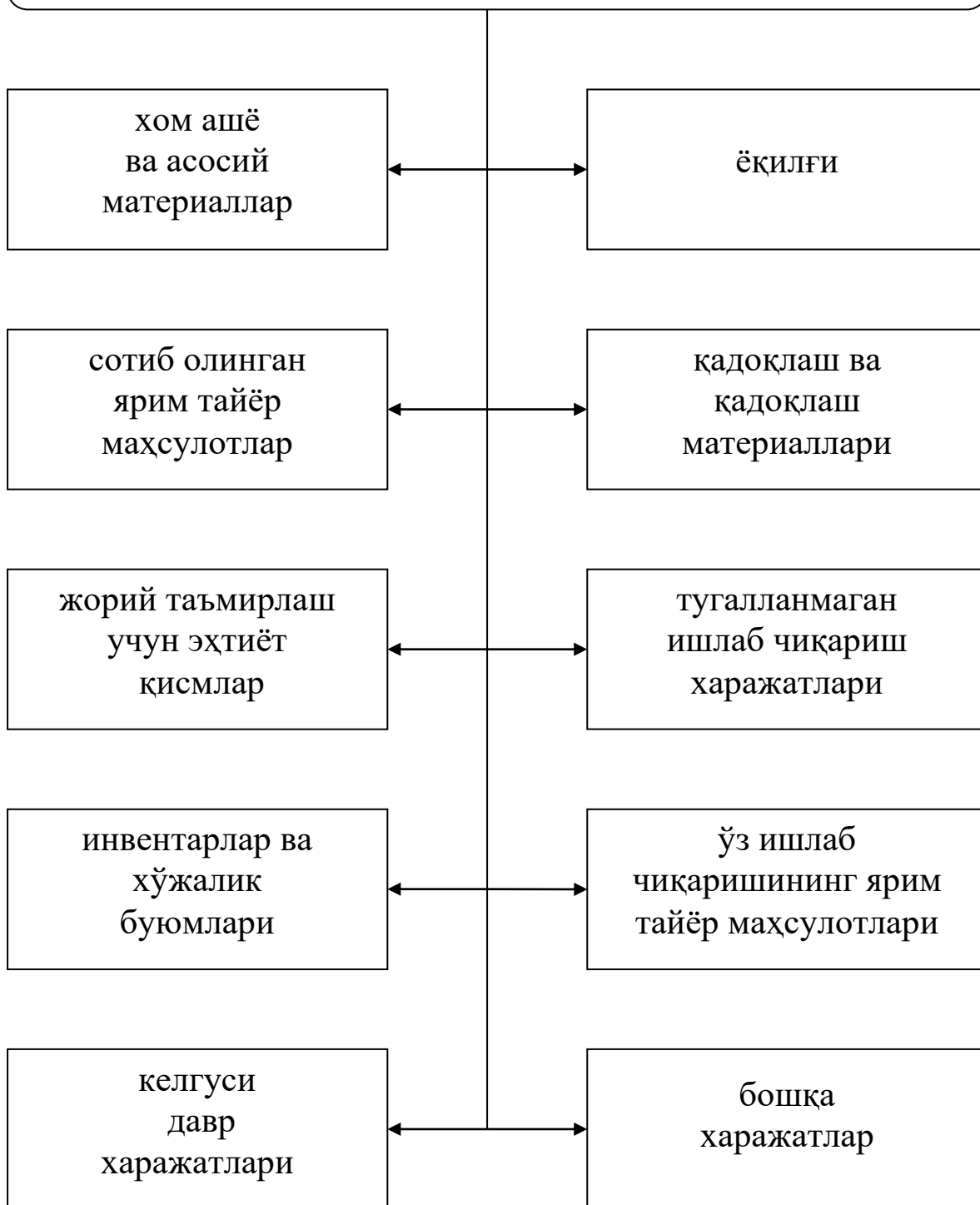

Айланма капиталнинг таркибий тузилмаси

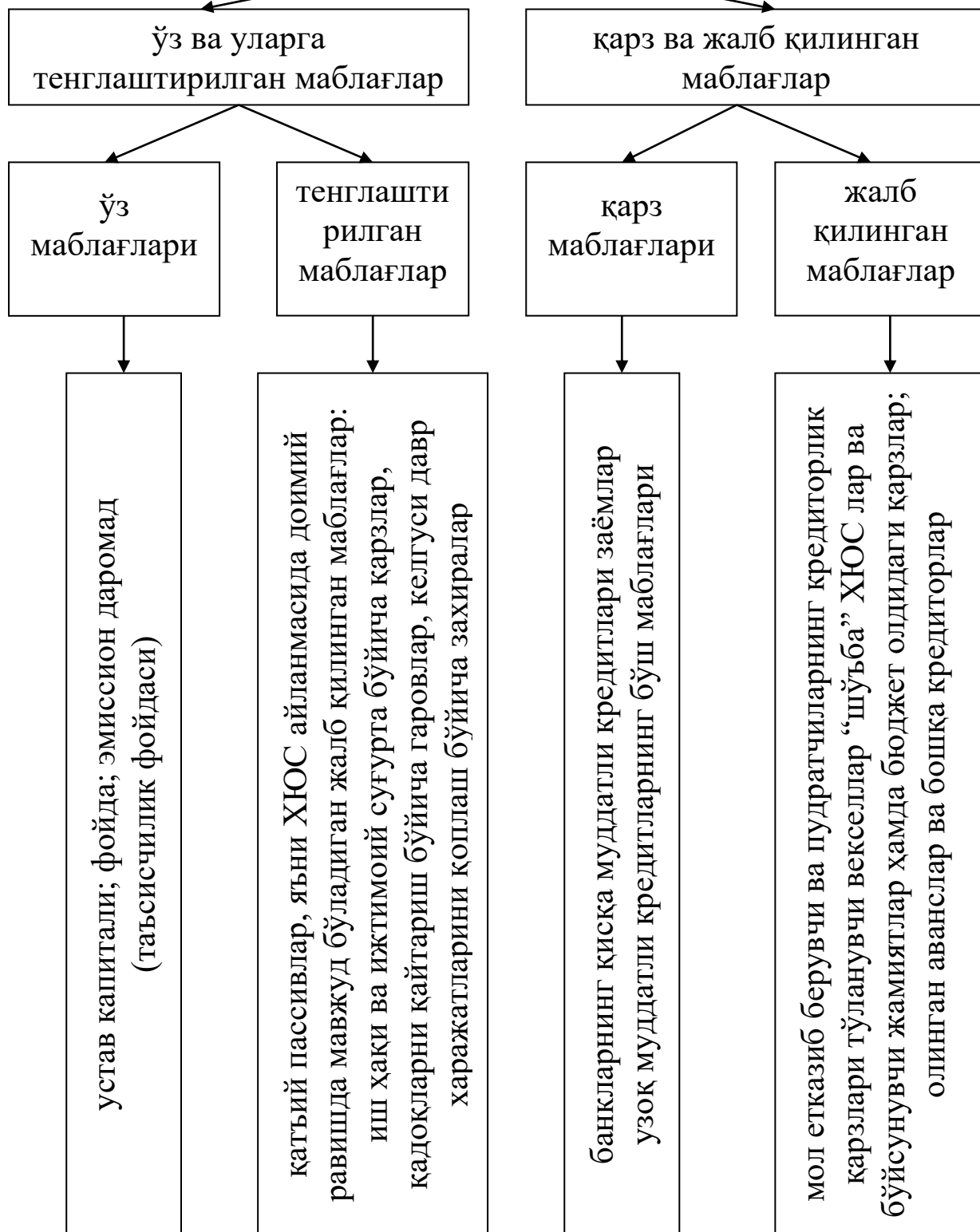

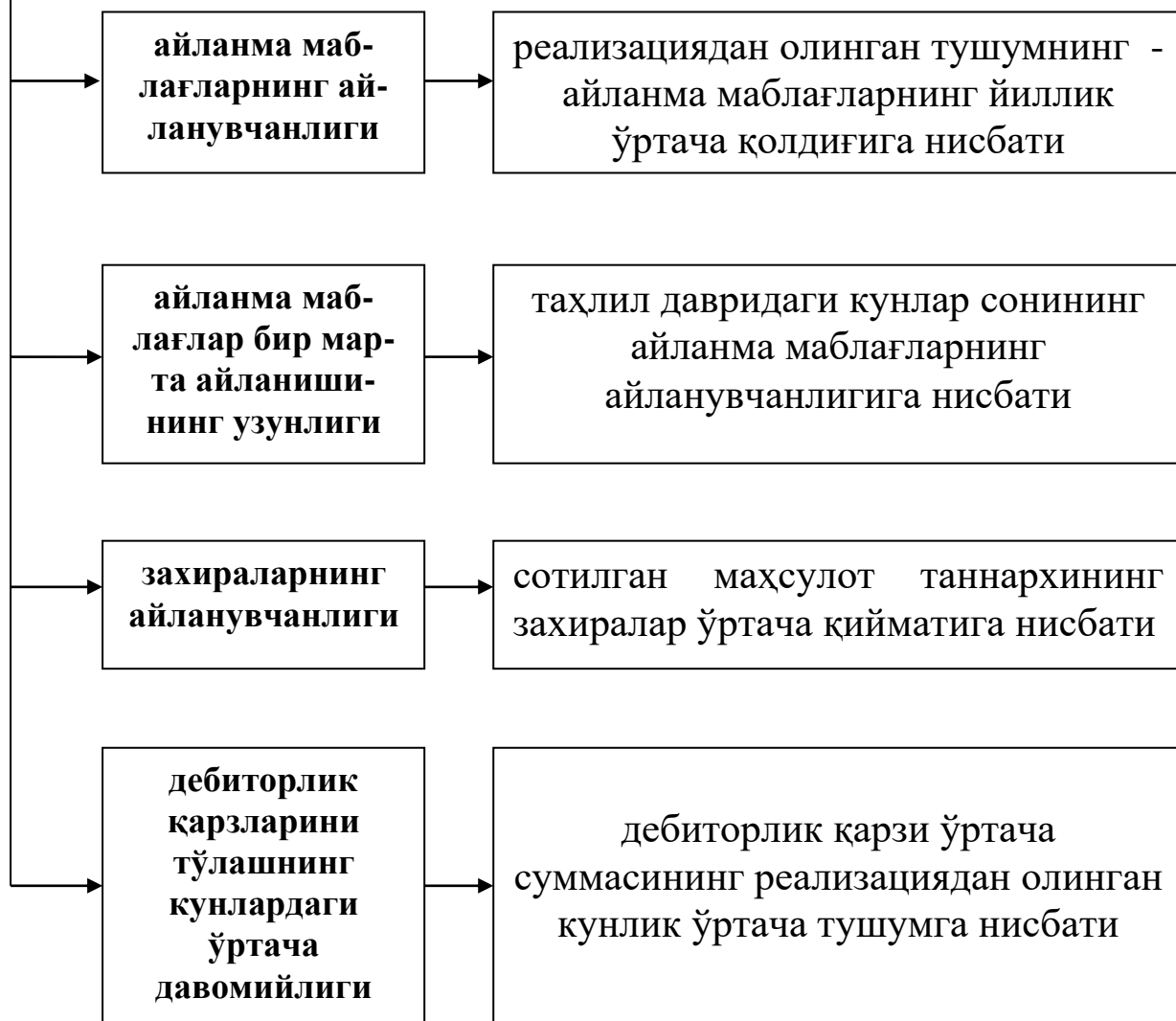
**Айланма капиталнинг натурал-буюм шакллари
ёки айланма ишлаб чиқариш фондлари**

Айланма маблағлар (капитал)ни шакллантириш ва молиялаштириш манбалари

Айланма капиталнинг фойдаланиш самарадорлигини характерловчи умумлаштирувчи кўрсаткичлар

Бу кўрсаткичнинг паст даражаси ХЮС дебиторлардан пулни ундириш бўйича ишининг самарадорлигидан дарак беради. Бироқ, айрим ҳолларда, бу нарса ХЮС кредит сиёсатининг ҳаддан зиёд қаттиқлигини ҳам кўрсатиб, реализация қилинган маҳсулотларнинг унча катта бўлмаган қисми кредитга сотилганлигини ҳам англатади

Соф айланма капитал

ХҮОС молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини таъминлашда ва молиявий таҳлилда соф айланма капитални мониторинг қилиш муҳим роль ўйнайди

Умумий кўринишда соф айланма капитал айланма активлар ва қисқа муддатли мажбуриятлар ўртасидаги фарқдан иборат

Соф айланма капитални бошқаришнинг натижалилигини соф айланма капиталнинг айланиш коэффициенти характерлаб беради

Соф айланма капиталнинг айланиш коэффициенти реализациядан олинган соф тушум ва соф айланма капиталнинг ўртача қиймати ўртасидаги нисбатдан иборат

**Айланма маблағларни бошқаришда
уларни ликвидлик даражаси бўйича структуризация
қилиш муҳим аҳамиятга эга**

Бу мақсадлар учун ликвидликнинг қуйидаги икки
кўрсаткичидан фаол фойдаланилади

**жорий ликвидлик
коэффициенти**

маълум бир сана учун
аниқланиб, у айланма
активлар (баланснинг II
бўлими)нинг муддатли
пассивлар (келгуси давр
даромадларисиз)га
нисбати орқали
ифодаланади

Унинг даражаси
иккидан кичик
бўлмаслиги лозим.
Шундай бўлишига
қарамасдан, ғарб
иқтисодиётида унинг
даражасига бирдан
кичик бўлмаган
ҳолларгача йўл
қўйилади

**абсолют ликвидлик
коэффициенти**

Энг ликвидли
активларнинг (пуллар
ва қисқа муддатли
молиявий қўйилмалар)
қисқа муддатли
мажбуриятларга
нисбати орқали
аниқланади

Бу коэффициентнинг
исталувчи даражаси $\geq 0,2$
дан иборат бўлиб, бироқ
амалиётда бу нарса ўз
фаолиятининг турли
даврларида ХЮС нинг
молиявий сиёсати ва
ишининг
самарадорлигига
боғлиқ

**Бозор иқтисодиёти шароитида
айланма капиталдан фойдаланишнинг самарадорлигига
таъсир қилувчи омиллар**

тўлов интизомининг аҳволи

айланма маблағларнинг турли функционал элементларига
жойлаштирилган қўйилмаларнинг ҳажми

ишлаб чиқариш соҳасида айланма капиталдан самарали
фойдаланишга ишлаб чиқаришнинг чиқитларсиз юқори
технологияларга асосланганлиги

материаллар қийматининг пасайиши

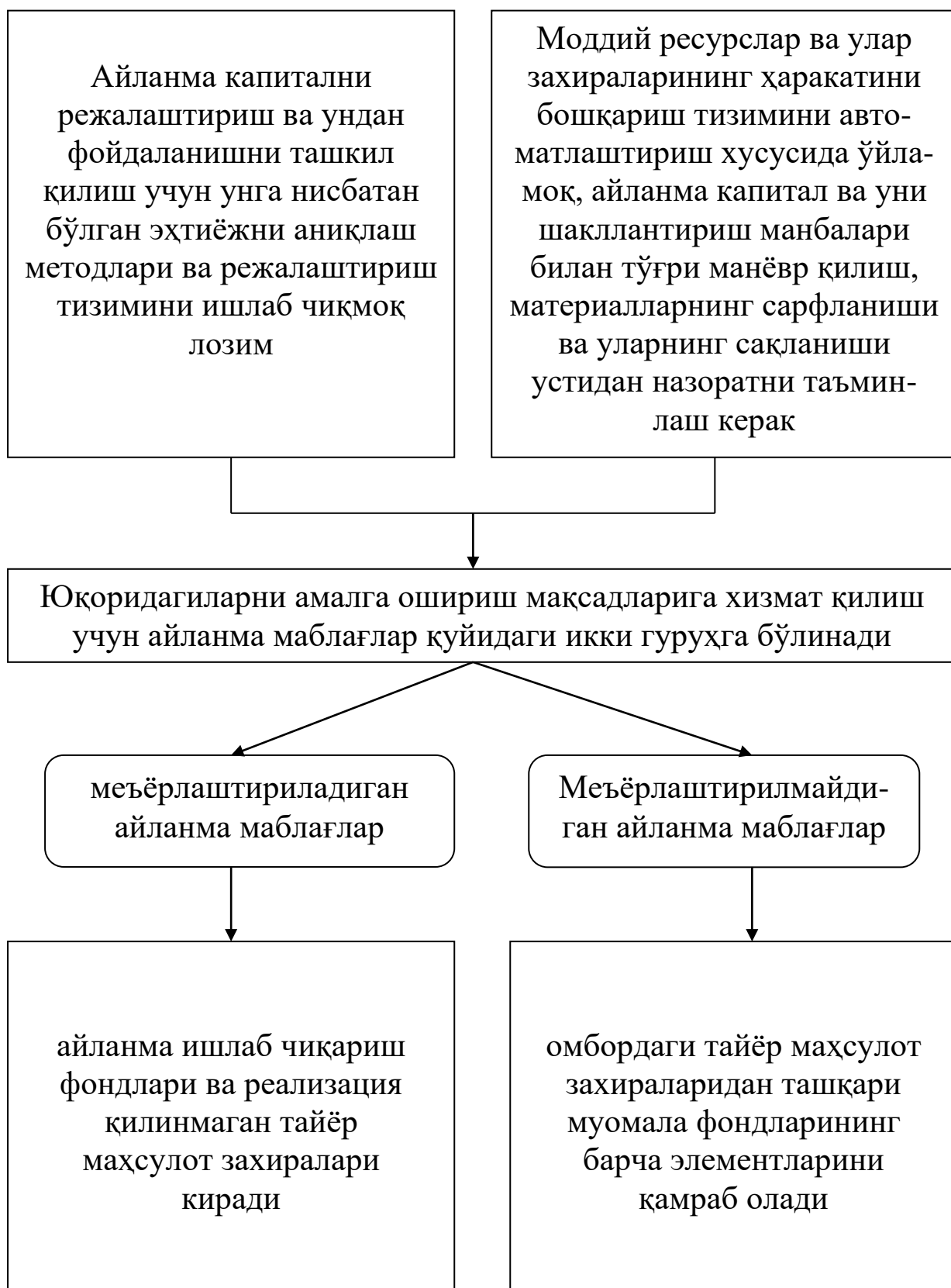
ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини минимал-
лаштириш

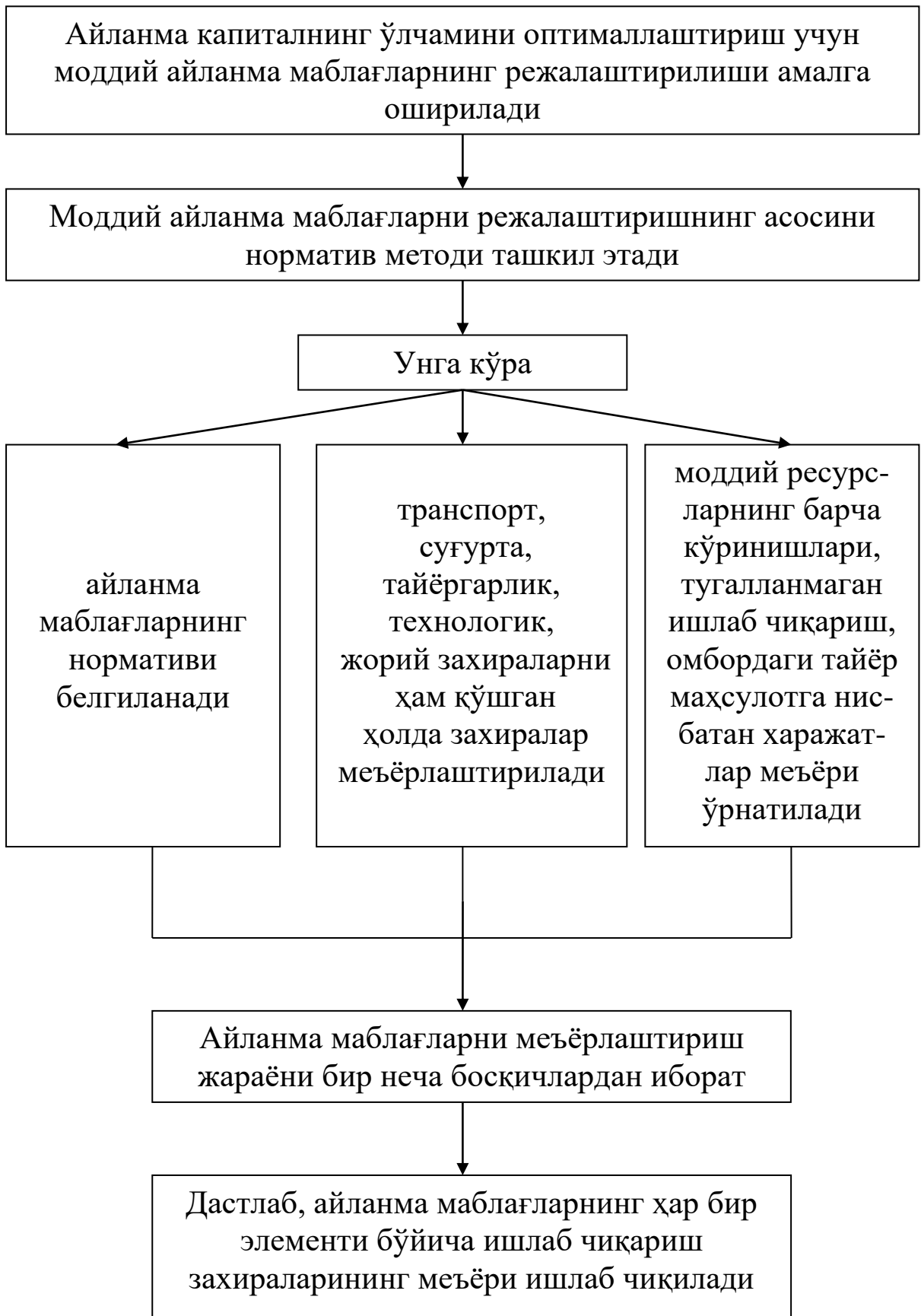
ишлаб чиқариш захиралари ва уларнинг ҳаракатини оқи-
лона ташкил қилиш ҳамда натижали бошқарув

мол етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан ишларни
яхшилаш, самарали хўжалик алоқаларидан фойдаланиш,
замонавий маркетингни амалга ошириш, тайёр маҳсулот
захираларини камайтириш ва унинг реализация қилиниши-
ни тезлаштириш

тўлов қобилиятини таъминлаш (мустаҳкамлаш) ва маблағ-
ларнинг айланувчанлигини тезлаштириш мақсадида дебиторлик
қарзлари ва пул оқимларини бошқаришни яхшилаш

10.3. Айланма маблағларни меъёрлаштириш

Ишлаб чиқариш захираларининг меъёри

ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминловчи уларнинг илмий асосланган режали ҳажмидан иборат бўлиб, у энг аввало, қуйидагиларни ўз ичига олувчи ХЮС иш шароитига боғлиқ

ишлаб чиқариш циклининг узоқ-яқинлиги

ишлаб чиқаришга материалларни киритиш даври

мол етказиб берувчиларнинг узоқлиги

мол етказиб бериш партияларининг комплекслиги ёки ҳажми

материаллар сифати

ҳисоб-китоблар тизими

ва бошқалар

Меъёр меъёрлаштириладиган моддий ресурсларга (уларнинг ҳар бир тури бўйича) бўлган ўртача кунлик эҳтиёж (харажат)ларнинг ҳажми ва мол етказиб беришлар ўртача интервалнинг узунлигини ҳисобга олган ҳолда кунлик захираларда ўрнатилади

Кунларда ифодаланган захиралар ва маълум бир кўринишдаги товар-моддий бойликлар харажатларининг меъёри асосида меъёрлаштириладиган захираларни яратиш учун зарур бўлган айланма маблағларнинг ҳажми аниқланади

Агар меъёр кунларда аниқланса, у ҳолда айланма маблағларнинг нормативи ХЮС нинг нормал фаолият кўрсатиши учун минимал даражада зарур бўлган товар-моддий бойликларнинг пулда ифодаланган режалаштирилган захираларидан иборат

Қандайдир бир ресурсларнинг захираларига аванслаштириладиган айланма маблағлар нормативи айланма маблағларга бўлган кунлик эҳтиёж, ўртача интервал давомийлиги ва айланма маблағ бирлигининг баҳоси ўртасидаги кўпайтмага тенг

Айланма маблағларнинг ҳар бир элементлари бўйича нормативнинг алоҳида ҳисобланиши натижасида хусусий нормативлар вужудга келади

Ўз навбатида, барча хусусий нормативларни жамлаш натижасида йиғма (жамланган) норматив ҳосил бўлади

3.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛ

1-топшириқ

1.Саволга жавоб ёзинг.

Корхоналар молиясида якуний молиявий натижа деб нимага айтилади?

2.Тестни ечинг:

1.Корхонанинг молиявий мустақамлиги деганда нимани тушунасиз.

А) Максимал фойда олиш ва ўз ўзини молиялаштириш.

Б) Корхонанинг барқарорлигига интилиш

В) Корхонанинг тўловга лаёқатсизлиги

Г) Корхонанинг иқтисодий ночорлигидан қочиш

2.Ишлаб чиқариш rischi қайси риск турига киради?

А) Тижорат rischi

Б) Инвестиция rischi

В) Хўжалик rischi.

Г) Молиявий риск

3.Бошқарув rischi қайси турларга бўлинади?

А) Ишлаб чиқариш ва тижорат rischi

Б) Хўжалик ва тижорат rischi

В) Тижорат ва молиявий rischi

Г) Молиявий ва хўжалик rischi.

4.Соф фойда қайси йўналишларга тақсимланади.

А) Резерв фонди

Б) Таъсисчи ва қатнашчиларга даромадларни тўлаш

В) Мақсадли фондларни яратиш

Г)хаммаси тўғри

3.Капитал қуйилмалар бўйича кроссворд тузинг .

4.Глоссарийнинг номини ёзинг:

.....- бу даллолик фаолиятини ўзида акс эттириб, у асосан сотиб олувчининг дебиторлик қарздорлигини ундириш ва қисқа муддатли кредиторлашнинг маълум бир тури ҳисобланади.

2-топширик

1.Саволга жавоб ёзинг.

Корхоналар молиясида махсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар деб нимага айтилади?

2.Тестни ечинг:

1. Куйидаги корхона стратегияларини қайси бирига нисбатан қам маблағ сарф этилади?

- a) Янги товарларни қайта ишлаб чиқариш стратегияси
- b) бозор чегараларини кенгайтириш стратегияси
- c) диверсификация
- d) бозорни янада чуқурроқ эгаллаш стратегияси
- e) тўғри жавоб йўқ

2.Ўз-ўзини коплаш тамойилининг ўзғўзини молиялаштиришдан фарқли хусусияти нимада?

- a) ўзғўзини коплаш харажатларини олинган даромадлар ҳисобидан коплаш
- b) ўзғўзини коплаш сугурталаш орқали амалга оширилади
- c) ўзғўзини коплаш харажатларини молиявий ресурслар фонди ҳисобидан коплашдир
- d) ўзғўзини коплаш жалб қилинган маблағлар эвазига харажатларни молиялаштириш

3.Корхонанинг даромадлари қандай туркумланади?

- a) Корхонанинг асосий фаолиятидан олинган даромадлар
- b) Асосий фаолиятдан олинган даромад, молиявий фаолиятдан олинган даромад, фавкулотда даромад
- c) умумхужалик фаолиятидан олинган даромад, махсулот сотишдан олинган даромад
- d) махсулот сотишдан келадиган тушум: асосий воситалар, номоддий активларни сотишдан тушум, фоизлар қуранишидаги даромад

4.Левередж қандай кўрсаткич?

- a) хусусий ва заём воситаларни эффектив муносабатини аниқлайди
- b) корхона молиявий барқарорлигига таъсир этувчи банк кредитлашини чегарасини ҳисоблайди
- c) молиявий кўрсаткич
- d) ҳаммаси тўғри

3.Сотишдан тушган тушумга таъсир этувчи омиллар бўйича кроссворд тузинг .

4.Глоссарийнинг номини ёзинг:

.....-хўжалик субъектининг фаолиятини амалга ошириш учун таъсисчиларнинг пул маблағлари қўринишидаги қўшган ҳиссасидир. Унинг миқдори хужжатларда белгиланган бўлади. Уни шакллантириш қонунчилик ва меъёрий хужжатлар орқали бошқарилади.

4.ГЛОССАРИЙ

10 мавзу: Асосий ва айланма капитал доиравий айланишнинг молиявий аспект(жихат)лари

Асосий молиявий стратегия (Финансовая стратегия, Financial strategy)деб, корхона фаолиятини аниқловчи бюджетнинг ҳамма даражасида бўладиган ўзаро муносабатларга, корхонанинг даромадларини ташкил этиб уни сарфлашга, эҳтиёжлик миқдорини ва бир йилда молиялаштириш манбаларига айтилади.

Оператив молиявий (оперативный и финансовый, the operational and financial) стратегиянинг асосий молиявий стратегиядан фарқи, у ўз ичига ялпи даромадларни ва маблағларнинг кўпайишини (иш ҳақи, сотилган маҳсулот учун сотиб олувчилар билан ҳисоб-китоб қилиш, кредит операцияларидан тушумлар) ва ҳамма ялпи харажатларини (таъминловчилар билан ҳисоб-китоб, иш ҳақи, ҳамма даражадаги бюджетлар ва банклар билан мажбуриятларини узмоқ) олади.

Молиявий сиёсат (финансовая политика, financial policy) инсон фаолиятининг махсус шакли сифатида устқурма категорияларига тааллуқлидир. У билан жамиятнинг иқтисодий базиси орасида чамбарчас боғланган ўзаро боғлиқлик мавжуддир.

Молиявий муносабатлар (финансовые отношения, financial relationships) - объектив воқелик, иқтисодий муносабатининг бир қисми бўлиб, жамиятнинг иқтисодий базисини ташкил қилади. Молиявий сиёсат эса базисга асосланади, шу базисдан келиб чиқади. Молиявий сиёсат илмий асосланган молиявий назарияга таянади ва тажрибага кўрсатма беради, шу тариқа молиявий сиёсат назарияни тажриба билан боғлайди.

Солиқ сиёсати (налоговая политика, tax Policy)- бу молия сиёсатининг бир қисми бўлиб, давлат орқали солиқлар доирасида чоратадбирлар тартибини амалга оширишдир.

Солиқ сиёсати (налоговая политика, tax Policy)- бозор иқтисодиёти шароитида, иқтисодни, бутун халқ хўжалигини ривожланишига давлат орқали таъсир этадиган муҳим иқтисодий дастакдир.

5. АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ваҳобов А., Маликов Т. Молия: дарслик. – Т.: Ношир, 2011. – 712 б.
2. Финансы: учебник для бакалавров / Под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 590 с.
3. Маликов Т., Тилабов Н. Молия: тест (савол-жавоблар). –Т.: Академнаср, 2013. – 448 б.
4. Ваҳобов А., Қосимова Г.А. Давлат молиясини бошқариш. – Т.: Иқтисод-молия, 2008 й.
5. Ваҳобов А, Маликов Т. “Молия: умумназарий масалалар” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 316 б.
6. Ваҳобов Д., Ражабов Ш. “Молия” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 200 б.
7. Маликов Т.С. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси, ўқув қўлланма, Т.:2010 й..
8. Маликов Т.С., Ваҳобов Д. Молия: чизмаларда. Ўқув қўлланма, Т.: “Иқтисод-молия”, 2010й .
9. Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати, ўқув қўлланма, Т.: 2011 й.
10. Маликов Т., Хайдаров Н., “Давлат бюджети” ўқув қўлланма, Тошкент: “ИQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 84 б.
11. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет даромадлари ва харажатлари” ўқув қўлланма, Тошкент: “ИQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 245 б.
12. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни” ўқув қўлланма, Тошкент “ИQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 84 б.
13. Маликов Т. Ҳайдаров Н. “Молия: умумдавлат молияси” ўқув қўлланма Тошкент, “ИQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 556 б.

6. ТАҚДИМОТ МАТУРИАЛЛАРИ